

היברו יוניון קולג'
התוכנית הישראלית לרבנות

מחזור תפילה שירה והגות ליום השואה.

מנחה: הרב יהורם מזור.

מגיש : אלי לוי .

תמוז –אב תשע"ג, אוגוסט 2013.

תוכן העניינים

1. מבוא

2. הקדמה תאולוגית: האל המעורב או האל המסתיר פנים

3. עיצוב זיכרון השואה

4. זיכרון קולקטיבי וזיכרון אישי

5. נרטיב ייחודי או אוניברסאלי

6. הרציונל לטקס הזיכרון ולמקומו של היום בלוח השנה העברי

א. היבטים חינוכיים

ב. היבטים מוסריים

ג. היבטים לאומיים

ד. היבטים אוניברסאליים.

7. דרכי ביטוי לזיכרון השואה בטקסים

8. ליטורגיה

א. המצאי הליטורגי הקיים ליום השואה- "רינת ישראל", "העבודה שבלב" ו"ואני תפילתי".

ב. דיון על מקומן של תפילות ואזכור השואה בתפילות, במועדים אחרים ובהגדת פסח.

ג. המודל עליו נבנתה העבודה – תפילת לערב יום הכיפורים .

9. הגות הומניסטית אחרי אושוויץ

10. סיכום

11. ביבליוגרפיה

12. חלק מעשי – גוף המחזור ללא הערות.

א. פרקי תנ"ך	ח. עמידה
ב. הדלקת נרות	ט. וידוי
ג. סדר "נדר" (מקביל ל"כל נדרי")	י. סליחות
ד. מעריב-בריאח	יא. עלינו לשבח
ה. אהבה-ברית	יב. סדר הזכרת נשמות .
ו. גאולה-תקומה	יג. רשות הרבים
ז. קריאת שמע	

13. אנתולוגיה

מבוא

שירה, שירה נא! קולך מכאב נשבר, שאהו נא מרום,
בקש, בקשהו שם למעלה, אם עודנו שם מעל –
ושירה לו... אחרון שירים תשיר על היהודי האחרון,
הוא חי, הוא מת, גם לא נקבר, איננו – וחסל...

- איך אשיר? ואיך ראשי אוכל לשאת
בעינים לטושות מרום? דמעה אחת בעיני
שם נקשרה-נקרשה... חורגה חורגה לצאת
ותש כוחה לנשור... רבון, הה, רבוני!

אבוי לי, תם הכל... הייתה אומה והיא איננה עוד, היה הייתה אומה והיא איננה... חסל!

(מתוך "השיר על העם היהודי שנהרג" - יצחק קצנלסון, 1944.)

הזיכרון לאדם כמו מים לאדמה. מי גשם מבורכים ולעיתים מים עכורים ומקוללים. מהו סודו של
הזיכרון ומהם יחסי הגומלין בינו לבין עיצוב אישיותו של האדם ומשמעות חייו?
כבר ביוון העתיקה ידעו לזהות כי לאדם שני מקורות מים: מעיין הזיכרון ומעיין השכחה.
הזיכרון, שם, קיבל כבוד ומעמד מיוחד.

צמידות הזיכרון לשכחה היא אחת הסוגיות המרכזיות שצפות ועולות שוב ושוב בדיונים
היסטוריים, פוליטיים, חינוכיים וציבוריים בכל מה שקשור לקשר בין העם היהודי לארצו, לשנות
קיומו והתפתחותו בארצות הגולה, למלחמות ולרדיפות הדתיות והצבאיות ולמיקומן של כל אלה
בפנתיאון הזיכרון ההיסטורי והלאומי שלו. בתוך כל הפסיפס הצפוף הזה בולטות אבני זיכרון
השואה ודרך שילובן בזיכרון הקולקטיבי במדינת ישראל.

כ"ז בניסן, הוא יום הזיכרון לשואה ולגבורה, מוקדש, מדי שנה בשנה, להתייחדות עם זכר
השואה. השואה – היא האסון הגדול ביותר שפקד את העם היהודי מאז ומעולם מבחינת היקפו
ואופיו. במהלכה נחרבו אלפי קהילות יהודיות על אוצרותיהן החומריים והרוחניים. תרבות
מפוארת ששגשגה זמן רב באירופה הגיעה לקיצה. רוב השורדים בחרו בחיים: משפחות חדשות
קמו בצל השכול. בד בבד עם ההתחלה הבראשיתית, האישית והקהילתית, היה ברור כי יש צורך
בשימור זיכרון השואה והגבורה.

נדמה כי לא הסתיימה התעצבותו של יום השואה בחברה הישראלית.

אנו רגילים לסגירת בתי השעשועים והמסעדות בערב יום השואה, להקרנת "סרטי שואה"
בטלביזיה, ולעצרות ממלכתיות במספר מקומות כמו "יד ושם", "משואות יצחק", "לוחמי
הגטאות" וכד, במהלך יום השואה.

בשנים האחרונות, נוסף נוהג של הקראת שמות הנרצחים והנספים ע"י בני משפחותיהם בטקסים
מיד לאחר הצפירה בבקרו של יום השואה. ההקראה נערכת במקומות ציבוריים, כמו הכנסת,
ועוד.

בד בבד עם טקסים במתנ"סים או בכיכרות (כיכר רבין בעיקר), הכוללים הקראת עדויות והשמעת
שירים שקטים, החלו להישמע קולות אחרים: טקסים אלטרנטיביים (תיאטרון תמונע שהחל

לפני 11 שנים בטקסים אלטרנטיביים וכד''). טקסים אלו עסקו בנושאים אחרים שלא באו לידי ביטוי בטקסים הממלכתיים כמו למשל: כיצד משפיע זיכרון השואה על חייהם ועל השקפת עולמם של אנשי רוח ותרבות כיום.

הזיכרון של יום השואה הוא אתגר לעיצוב תרבותה של החברה הישראלית. הימצאותם של הניצולים בקרבנו הולכת ופוחתת משנה לשנה, ומצד שני אלפי בני נוער פוקדים את מחנות המוות בפולין.

אבל יש גם ניכור רב: לפני מס' חודשים, בראיון ב"ידיעות אחרונות" ספר עומר דץ, (הבן של ארנה ומשה), כי השואה הוא נושא היסטורי חשוב ובאותה נשימה הוסיף כי בסיור ב"יד ושם", הלכו הוא וחבריו, מול התמונות של ערמות הגופות, והמשרפות ובאוזניהם אזניות של נגן מוזיקה, שהשמיע: "אש, בליבי בוערת אש". (שיר אהבה בסגנון פופ מזרחי של הזמר משה פרץ). לזיכרון נודעת חשיבות מרכזית בתודעה הלאומית היהודית והישראלית והשואה הינה מרכיב מהותי בזהות האישית והקבוצתית היהודית.

אולם, השואה לא הטביעה את חותמה על החיים הקהילתיים והדתיים. אין לה ביטוי בזיכרון הדתי, אין לה כמעט ביטוי בתפילה, ומעט הביטוי שהיא מצאה בתיאולוגיה. האם קשר השתיקה הדתי סביב השואה נובע מכך שהשאלה "גדולה" על המאמין; אולי קשר השתיקה נובע מכך שהחיים הדתיים כמעט והתאבדו? האם השואה היא קושיה מעולם התורה שניתן לעבור עליה רק בשתיקה, אפילו ללא זיכרון דתי, או שהאדם הדתי ביקש למדד אותה מחוץ למשמעות הדתית? אולי אין למאמין הדתי שלאחר השואה אלא עשר טון של כאב וארבע אמות של הלכה בלבד? האורתודוקסיה החרדית ממשיכה להתעלם, כמעט באופן גורף, מהמאפיינים החילוניים של יום השואה כדוגמת הצפירה. יום זה הוא יום רגיל לחלוטין במוסדותיה. נראה לי שדווקא מפני שהשואה גרמה למשבר תיאולוגי שהאורתודוקסיה מתוודעת אליו מתוך מגעה עם החברה החילונית -

הטיפול של האורתודוקסיה במשבר התיאולוגי היא לומר שזהו איננו משבר. זהו איננו אירוע היסטורי חריג ששובר את הכלים ומערער את שתי אקסיומות היסוד של היהדות:

א. אלוהים קיים ושופט בצדק את העולם.

ב. יש לאלוהים ברית היסטורית מחייבת עם עם ישראל כעם נבחר.

האורתודוקסיה מבקשת להחזיר את השואה לתוך מהלכם המוכר של האירועים ההיסטוריים ולא להפוך אותה לאירוע חריג מערער מוסדות ארץ.

כדי להשיב את השואה לתוך המעגל ההיסטורי המוכר צריך לטשטש את ההתייחסות אליה כאל אירוע חריג. טשטוש חריגותה נעשה על ידי הטענה הסמויה שכל הכלים הליטורגיים הקיימים יכולים לתת לה מענה שכבר יצרה המסורת. כלומר כל התפילות הקיימות המצינות אסונות היסטוריים בתוך הליטורגיה היהודית- כבר מכילות את האפשרות של האבל והצער על אירוע השואה. צריך רק להחליף את הכותרת, והתפילה כבר מצויה בסידור התפילה.

לעיתים קרובות אני חושב שאין לדבר על השואה במושגים דתיים, לעיתים אני חש שהוויתור על ההתייחסות לשואה במושגים דתיים הוא ויתור על עצם הדתיות, על האתגר הגדול של רכישת זהות אמונית עדכנית. הייתי רוצה להאמין, בדומה לישעיהו לייבוויץ, שהשואה היא בעייתו של העם הגרמני ולא של היהודי. אבל אני חש, שהיא בעיה שלי, דור שלישי לניצולים. עבורי השואה

היא סימן השאלה הגדול שתוקף את תקוותי ההומניסטיות והדתיות, לכן אני רוצה לשרטט את סימני השאלה שלי. בין הסימנים האלה צומחת מחדש אמונה – "אמונה בסימן שאלה".

כיצד אם כן לציין את יום השואה?

האם לשלב את זיכרון השואה ב"ליל הסדר" כפי שעשו בשנות השישים יהודים ליברלים באמריקה?

האם לשלב את זיכרון השואה ב"ליל הסדר" כפי שמציעה ה"הגדה לזמן הזה" שהתפרסמה בשנת 2009? (ראו "הגדה לזמן הזה" הוצאת מר"מ עמ' 55-52).

האם לקיים טקס בבית הכנסת? האם להסתפק בסידור הרגיל? בסידור הרפורמי שבידינו? ועולות השאלות הכבדות של האמונה: האם להתפלל, האם לבקש סליחה מאלוהים או דווקא להתריס כנגדו, לשאול אותו איפה הוא? היכן היה? ואולי אפשר גם כך וגם כך.

אני מבקש להציע "מחזור" ליום השואה, שיקרא "מחזור ליום השואה". במחזור זה יהיה מקום לליטורגיה, לשירה ולהגות שעניינה בשואה. הוא יכיל תפילה, מסורתית ואלטרנטיבית, ואנתולוגיה של שירה ודברי הגות.

בערב יום השואה, בבית הכנסת, יתקיים טקס תפילה וזיכרון. הטקס בנוי על תפילה, שירה וזיכרון אישי. האנתולוגיה בסוף המחזור מחולקת לפי שערים, ממנה ניתן לבחור ולקחת קטעי הקראה, שירה ותפילה. השערים הינם תשתית – לקריאה חדשה ומגוונת בהתכנסות הקהילתית-התורמת להמשכיות, לזיכרון התרבותי ולחינוך הערכי.

מתכונת המחזור היא תפילה לפי מבנה ערבית לערב יום כיפור ואנתולוגיה בת שבעה שערים. שערי המחזור:

א. **יזכור אישי** -

ב. **יזכור לאומי** -

ג. **זעקה, קינה, בכי והתרסה**

ד. **לו היה הדבר בידך היית עושה מעשה** (רחל שפירא).

ה. **"החזרה מלכות החושך"** (טשרניחובסקי). מה ניתן ללמוד מהשואה? איך מחנכים נוער לפעול לעולם טוב יותר? איך ממשיכים ומקימים טקסי זיכרון בעולם ללא עדים לזוועה?

ו. **היה היה לי בית** (מ. גבירטיג). יצירתם של סופרים ומשוררים שנרצחו בשואה.

ז. **הנר השביעי** - לזכרם של הצוענים, ההומוסקסואלים וחולי הנפש שנשפו בשואה, לזכרם של עמים אחרים שעברו טראומת השמדה.

הקדמה תיאולוגית: האל המעורב או האל המסתיר פנים

לשואה אין תקדים בהיסטוריה היהודית: לא מבחינת מימדי ההרג, ולא מבחינת האידיאולוגיה שהצדיקה אותה, לא מבחינת התכנון, לא מבחינת הביצוע, ולא מבחינת הסולידריות והתארגנויות המרד שייסדו הקרבנות.

השאלה העולה לאחר השואה היא מה הקשר בין השואה להיסטוריה ומה הקשר בין התרחשות השואה לאלוהים. האם יש בהתרחשות השואה כדי לערער את מעמדו של האל בעולם, כריבון אחראי להתרחשויות.

אם הופכים את השואה למאורע ייחודי חד פעמי בהיסטוריה, שאין לו חוקיות מוכרת מסתכנים באיבוד החיפוש אחר שורשים היסטוריים ותיאולוגיים. הטענה ההפוכה, שהשואה לא הייתה אירוע ייחודי, עלולה ליצור חוסר הבנה עמוק ולהביא להשכחת אופיה המיוחד של השואה ולעסוק בתפל.

ההגות היהודית נחלקת לאלו הטוענים כי קיים קשר הדוק בין אלוהים להיסטוריה לבין אלו הטוענים כי להיסטוריה מהלך עצמאי, אוטונומי.

כבר במקרא, מכחיש איוב את קיום הקשר בין מעשיו לבין קורותיו. הוא כופר באפשרות שמסכת אומללותו היא בבחינת עונש אלוהי על התנהגותו בעבר. הוא תובע מהאל לשפוט אותו משפט צדק ועם זאת וללא תנאי נשאר נאמן לו. רעיו של איוב הגנו על התפיסה הקלאסית על פיה חיים אומללים הם בבחינת עונש אלוהי והם תולדה של חטאי העבר. בספר איוב מופיע אלוהים עצמו כדי לטעון כי רעיו של איוב טועים. במילים אחרות: שאין קשר ישיר ומחייב בין קורותיו של אדם לבין מעשיו. יש הבדל עקרוני מאוד בין סיפורו של איוב לבין השואה. אולם המקרא אינו חושש מהתמודדות עם הרעיון של סבל אנושי ללא קשר לחטאים.

אם נחدد את השאלות הניצבות לפתחנו נוכל לשמוע שלוש תהיות העולות מהן :
האם היה לאלוהים חלק בהחלטות שנפלו טרם השואה? מהטעם: "אין אדם נוקף אצבעו למטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה"¹, ואם כן, למה?
אם הוא היה שם, בתוך התופת והאימה הנוראה מכל- איך הוא הניח למאורעות לקרות? מהטעם "אל רחום וחנון"².

אם הוא נמצא אחרי סיומה, אחרי הקמת המדינה, כיצד עלינו לומר תפילה בבתי הכנסת ל"אלוהינו ואלוהי אבותינו ואמותינו....אתה מושיענו, אתה מצילנו" ללא תחושת צביעות. הייתכן?

החיפוש הוא לפיכך חיפוש אחר משמעות כמו גם חיפוש אחר לשון דתית מהימנה לאחר השואה. חיפוש אחר הסבר שיניח את הדעת ואת הנפש. שיהיה תשתית שעליה אפשר יהיה לכוון לשון סקראלית אמינה. כדברי י"ל מאגנס בהרצאה בפתיחת שנת הלימודים תש"ה באוניברסיטה העברית, אשר שאל שאלה שהיא מן הדברים הנוקבים ביותר בתיאולוגיה של השואה שנאמרו מעט אחרי היודע גודל הזוועה. מאגנס מצטט את דברי ר' לוי יצחק מברדיצ'ב:

¹ בבלי, חולין, ז,ב.

² מ"ג המידות שבהן מתגלה אלוהי ישראל, שמות לד, ו, וכן בנביאים, בכתובים ובסידור התפילה.

"לא זה אני מבקש ממך רבוננו- של - עולם שתגלה לי את רזי דרכך- לא הייתי יכול להכילם. אני חפץ לדעת מדוע אני סובל, אלא רק אם אני סובל למענך"³...

ואולי ה"למענך" הוא רב מידי על פי הלשון ההולמת את מוראות השואה.

הנוסח: "אני חפץ לדעת מדוע אני סובל... אלא רק אם אתה יודע שאני סובל", יכול להעיד על חידושה של קומוניקציה אלוהית-אנושית.

השל מדבר על היחסים הסימביוטיים בין האדם לאל: "הברירה היא לא אמונה או היעדר אמונה, כי אם אמונה באלוהי ישראל או אמונה באלוהים אחרים... הברירה היום היא לא בין אמונה לכפירה, אלא בין אמונה לבלהות, בין מלכות שמים לשלטון השטן... הבעיה העיקרית בחיי האדם היא, אם להיות מאמין או מסרב להאמין באמונת האלוהים. הבעיה בחיי האלוהים היא אם להאמין באדם ולחכות לו או להשליך אותו מעל פניו. הבעיה המרכזית איננה אם יחליט האדם להכיר באלוהים הכרה עובדתית דה-יורה, ...אלא הכרתו שקיומו חשוב למטרות האלוהים"⁴

אם אנחנו חשובים לאלוהים- כיצד תסתבר התרחשותה של השואה?

פרשנים דתיים לגוניהם ולסוגיהם שואלים שאלה ומעתיקים את האחריות למקום אחר: אל תשאל היכן היה אלוהים, שאל היכן היה האדם. בכך מבקשים להמעיט את הפער הבלתי נסבל שבו חי המאמין.

ובכל זאת קיימות מספר תיאוריות המנסות להסביר את השואה ולהבין את מעשי האל: מודל אחד מדבר על כך הבחירה החופשית. אלוהים הסיג את עצמו ונתן לבני האדם לבחור בין טוב לרע באופן אוטונומי. הבחירה ברע היא בחירה הנתונה לאדם. מה שאירע בשואה אינו באחריותו של אלוהים אלא האדם ניצל לרעה את האפשרויות הבלתי מוגבלות שניתנו לו. הטיעון הזה בעייתי. לאדם יש חופש בחירה בין טוב ורע, והחופש לבחור חל גם על הנאצים: הם בחרו ברע. מדוע היהודים צריכים להיות קרבנם? האם לקרבן היה חופש בחירה? ואם בחרו היהודים- הקרבנות במה שמקובל לראות כ"טוב"-מדוע לא ניצלו? מדוע לא ניצל מי ששמר מצוות?

אבל כבר לחז"ל לא היה נח לפטור את האל ולהטיל את מלוא האחריות של רצח הבל על קין. וכך מסופר במדרש תנחומא: "כיון שאמר לו הקב"ה 'אי הבל אחיך' א"ל 'לא ידעתי השומר אחי אנכי' אתה הוא שומר כל הבריות ואתה מבקשו מידי? משל למה הדבר דומה, לגנב שגנב כלים בלילה ולא נתפש, לבקר תפשו השוער, אמר לו למה גנבת את הכלים? אמר לו, אני גנב ולא הנחתי אומנתי, אבל אתה אמונתך בשער לשמור - למה הנחת אומנתך? ועכשיו אתה אומר לי כך? ואף קין כך אמר, אני הרגתי אותו בראת בי יצה"ר [=יצר הרע], אתה שומר את הכל ולי הנחת אותו להרגו? אתה הוא שהרגתו".

מדרש נוסף מדבר על חלקו של אלוהים, ועל ההשלכות של הרצח: "אר"ש בן יוחאי קשה הדבר לאומרו, ואי אפשר לפה לפרשו, לבי אתליטין שהיו עומדין ומתגוששים לפני המלך אילו רצה המלך פירשן ולא רצה המלך לפרשן, נתחזק אחד על חברו והרגו, והיה מצווה ואמר מאן יבעי דיני קדם מלכא כך קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה, לעלות למעלה לא הייתה יכולה שעדיין לא עלתה לשם נשמה, ולמטה לא היתה יכולה לעמוד שעדיין לא נקבר שם אדם והיה דמו מושלך על העצים ועל האבנים". (בראשית רבה פרשה כב סימן ט). שני מתגוששים לפני אלוהים, והוא לא

³ י.ל. מאגנס, **במבוכת הזמן**, ירושלים תש"ה עמ' 43 – 50.

⁴ אברהם יהושע השל, **אלוהים מאמין באדם**, הוצאת דביר, 2011, עמ' 94.

מוצא לנכון להפריד ביניהם(לפרשן). ומעניין משחק המילים בין ההפרדה – לפרש בין השניים לבין "אי אפשר לפה לפרשו"- הקושי התיאולוגי העולה מן הדברים. כאן מתחיל ענין חדש, אשר לפי דרשה זו צעקה נשמתו של הבל, מפני שלא מצאה לה מקום מנוחה לא למעלה ולא למטה. הצווחה של הבל נשמעת בפני אלוהים כבקשה לצדק, למשפט, ומקבילה לפסוק "קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה".

עניין הבחירה האנושית קשה מאד: אם היה לאדם חופש לפעול, אם היה האדם לבדו אחראי לרע, האם היה אלוהים רלוונטי במובן כלשהו? אם אנחנו אחראים לרע ולטוב, למה זקוקים לאלוהים? מהו מקומו של האל בהווה האנושית בכלל ובהיסטוריה בפרט?

ואכן, מסורת יהודית אחרת רואה בכל-בטוב וברע, היסטוריה הנובעת מהאלוהים ומעוצבת על ידו. לפיכך גם הרע הוא חלק מהתכנית האלוהית, שתכליתה הסופית- הטוב. הרע והזוועה בעולם מוליכים אל הטוב. אולם כדי שנתעורר לשאול את השאלה המהותית על צידוק דרכי האל- אין צורך דווקא בשואה. ילד קטן שנרצח במהלך אירוע פלילי מעורר אותן שאלות כמו השואה. רצח המיליונים משווה לשאלה אופי עוצמתי יותר אבל באופן עקרוני אין כל הבדל. הבעיה התיאולוגית נשארה בעינה: היכול יהודי להוסיף ולחיות חיים יהודיים עם אמונה לאחר השואה?

ושאלה נוספת עולה מהנחה זו: האין מחובתו של האל לפעול לפי אמות המידה המוסריות שהוא עצמו הכריז עליהן כמחייבות את האדם? האם הן חלות גם על האל?

הרב אירווינג גרינברג דן בבעיה מהיבט אורתודוקסי מודרני בדרך מקורית וחדשנית. הוא מציב את הפרדוקס הידוע: אם אלוהים הוא אל צדק וגם כל יכול, אזי אין הסבר לשואה במונחים דתיים, שהרי הסתר פנים איננו מונע אותו מלדעת על התרחשותה של השואה. אם אלוהים הוא כל יכול ויודע הכול, הוא אינו יכול להיות אל צדק, כי הרי לפי הסטנדרטים המוסריים שלו עצמו היה עליו למנוע את השואה, והוא לא עשה כן.

אם הוא אל צדק, הוא לא יכול להיות אל כל יכול, שכן אילו היה כזה, היה מונע את מאורעות השואה. גרינברג ממעדיף לבחור בהסבר שלפיו האל הוא אל צדק: הוא מציל את הרעיון של אל הצדק היהודי, הרחום והחנן, שלא היה ביכולתו להציל את היהודים, משום שאין הוא-או שוב אין הוא - כול יכול.

אלוהים הוא כעת אל חלש, הנזקק לשיתוף פעולה של בני אנוש כדי לתקן את עוולות העולם. לפי גרינברג השואה הרסה את הברית בין אלוהים לעם היהודי, והדרך לחידושה היא הגדרה חדשה של הברית כדי לאפשר שותפות אמיתית בין אלוהים לעם היהודי.⁵

⁵ Irving Greenberg "History, Holocaust and Covenant," Holocaust and Genocide studies 5 (1) 1990, pp. 1-12

מודל אחר מבוסס על מסורת מיסטית קבלית, ועם חסידיה נמנים אלה המתנגדים לתפיסות של הדת המאורגנת. הם מציעים "צמצום", כלומר הסתלקות מרצון של נוכחות האל מן העולם. לפי כמה פרשנויות צמצם האל את עצמו כדי לאפשר לעולם להתקיים, שכן אם תהיה נוכחות האל בכול, העולם לא יוכל לתפקד נכון. האל נסוג מן העולם כדי שרצונו החופשי של האדם יבוא לידי ביטוי, לטוב ולרע.

השואה מעמידה סימן שאלה גדול סביב תוקפה ומשמעותה של הבחירה של עם ישראל. היא גם מעוררת שאלות לגבי משמעות המתח בין חורבן לתקווה, בין סבל לאמונה. בין ההשמדה לבין תקומת עם ישראל בארצו.

לפי פרשנות אחרת, הצמצום, או "הסתר פנים", נועד כדי להעניש את האנושות ובייחוד את היהודים על שלא קיימו את המצוות. גרסאות שונות להסבר תיאולוגי זה אפשר למצוא אצל הוגים אורתודוקסיים ולא אורתודוקסיים. החטאים המוזכרים בהקשר זה, הם בעיקרם שלושה:

א. חטא הציונות, כלומר הנסיון "לדחוק את הקץ", לעלות לארץ ישראל לפני ביאת המשיח, הפרת השבועה של "לא לעלות בחומה" ולא למרוד באומות העולם בתקופה בה שרוי העם בגולה.⁶ ברעיון זה אווז ר' יואל טייטלבוים, הרבי מסטמאר

ב. חטא שלילת הציונות, כלומר מכיון שהעם לא היה מוכן לסיים את הגלות, באה הגלות וכלתה אותו. רעיון זה בא לביטוי בספרו של הרב יששכר שלמה טייכטל⁷ "אם הבנים שמחה".

ג. חטא ההתבוללות, כלומר יחס ישר בין תהליכי החילון, ההשכלה והכפירה באל, שהתחוללו בחברה היהודית, מאז האמנציפציה וההשכלה של החברה המערבית בה חיו. באור⁸ טוען שהספקולציות הללו לא נעשו בהשראה אלוהית. אלו הן השערות אנושיות הבאות לענות על הטיעון: "אנו קטנים מכדי להבין את האל". יתרה מזאת, אם אלוהים מסתיר את פניו, שוב עולה הרלוונטיות שלו לאנושות. אלוהים נעדר מרצונו או שלא מרצונו, אינו מאזין לתפילותינו ואף אם הוא מאזין, הוא אינו מגיב עליהן. אבל אם עדיין הוא כול-יכול, הוא יכול להתערב ואחריותו לא פחתה.

השל רואה את השואה כאירוע שלא היה באחריותו של אלוהים, אלא של האדם שניצל לרעה את האפשרויות הבלתי מוגבלות שהאל העניק לו לעשיית הטוב או הרע. האדם, הוא שהמליך עצמו על העולם, לאחר שגירש מתוכו את אלוהי הצדק והרחמים. בממלכה זו של האדם לבדו התרחשה זווית השואה. השל מעביר את האחריות לאדם: "המלחמה לא פרצה לפתע, היא באה כתוצאה צפויה של הידרדרות רוחנית ממושכת".⁹

יהודיע עמיר מציג תפיסה קרובה לזו של השל, המעניקה לשואה משמעות אחרת ותקווה ונחמה לבאים אחריה. הוא בונה מודל חלופי הכרוך במושג הגלות.¹⁰

עמיר טוען כי מושג הגלות כרוך בחוסר אוניס נוכח כוחות חיצוניים שהגולה, לא שולט בהם והוא לא מסוגל לכוונם. הגלות הראשונה ההיסטורית, האנושית היא הגירוש מגן עדן אף שלא זכתה למונח גלות. בשל חטאו גלה האדם ממצואות אידיאלית והרמונית. מכאן גם התיאורים של

⁶ בהתאם לדבריו של רבי יוסי ברבי חנינא, מסכת כתובות קיא ע"א.

⁷ ראו: פנחס פלאי, **פרקים במחשבת מדינת-ישראל**, ספרית בית-אל, 1990, עמ' 144.

⁸ יהודה באור, **הרהורים על השואה**, מכון בן גוריון ו"יד ושם" 2008, עמ' 196-197.

⁹ ראו אצל פנחס פלאי, **פרקים במחשבת מדינת-ישראל** עמ' 151.

¹⁰ יהודיע עמיר, **קול דממה דקה**, ידיעות אחרונות, יהדות כאן ועכשיו, 2009, עמ' 103.

הנביאים לגאולה עתידית בלשון הנרמזת לחזרה לגן עדן. הרעיון הזה שימש את הרמב"ם להנחה כי האדם אינו חי במציאות שבה היה אמור לחיות.

אבל הגלות הכרוכה בגירוש מגן העדן, אינה גיאוגרפית. מקומו של הגן אינו ידוע. עקירה גיאוגרפית אינה בהכרח סימן לגלות. אברהם הוא הדוגמא הראשונה לכך. כך גם יעקב היורד מצריימה. רק בספר שמות, המתאר כיצד נעשו חיי העברים במצרים לחיי עבדות בלתי נסבלים, לחיים שצל השמדה ואבדון מרחף מעליהם, רק אז נהפך הסיפור לגלות. אולם זוהי גלות שונה מאלו שתבאנה אחריה: היא אינה באה כעונש על חטא. סיפור גלות מצרים הוא לב הסיפור של מימוש הברית בין אלוהים לאבות, ולהבטחה כי אלוהים יוציא את עם ישראל ממצרים וישחררו מעבדות.

כך אנו נחשפים במקרא לשתי גלויות: גלות אנושית המגדירה את חיי האדם בנוכחותה והתמשכותה ורק גאולה באחרית הימים עשויה אולי לרפאה ותקנה. הגלות השנייה היא גלות לאומית המגדירה את חיי העם.

ארבע האותיות "איכה", מצויות בתורה, בספר דברים ובספרי ישעיהו ירמיהו ובמגילת איכה ומתקשרים אסוציאטיבית בהקשר של חורבן הבית. הם מופיעות פעם נוספת, בספר בראשית (ג, ט) אם כי בניקוד אחר (וראו להזכיר שבתקופת חז"ל הייתה בוודאי מסורת של קריאה בתורה, אך טרם באו סימני הניקוד לעולם): "ויקרא ה' אלהים אל האדם ויאמר לו אֵיכָה". אם לא נפרש את הדברים כפשוטם, היינו כשאלה אמיתית של חיפוש אחר אדם מתחבא, ואם לא נראה בהם רק דברי פתיחה רשמיים לדו שיח (כפי שנוהגים רבים לפרשם, כגון רש"י: "יודע היה [ה'] היכן הוא, אלא ליכנס עמו בדברים"), רשאים אנו להבינם גם כקריאת צער על מצבו של האדם, שירד מאיגרא רמא לבירא עמיקתא, כמעין קינה על המצב האנושי הירוד. גם הבנה כזו נמצא במדרש העוסק במגילת החורבן, מדרש איכה רבה:

רבי אבהו פתח (הושע ו) "והמה כאדם עברו ברית", זה אדם הראשון, אמר הקב"ה אדם הראשון הכנסתי אותו לגן עדן וצויתיו ועבר על צווי ודנתי אותו בגירושין ובשילוחין וקוננתי עליו איכה. הכנסתי אותו לגן עדן, שנאמר (בראשית ב) "ויקח ה' אלהים את האדם ויניחהו בגן עדן", וצויתיו שנאמר (שם) "ויצו ה' אלהים על האדם לאמר" וגו', ועבר על צווי שנאמר (שם ג) "המן העץ אשר צויתך לבלתי אכל ממנו אכלת", ודנתי אותו בגירושין שנאמר (שם) "ויגרש את האדם", ודנתי אותו בשילוחין שנאמר (שם) "וישלחוהו ה' מגן עדן", וקוננתי עליו איכה, שנאמר (שם) "וַיֹּאמֶר לוֹ אֵיכָה", איכה כתיב. אף בניו הכנסתי אותם לארץ שנאמר (ירמיה ב) "ואביא אתכם אל ארץ הכרמל", וצויתם שנאמר (ויקרא כד) "צו את בני ישראל", ועברו על צווי שנאמר (דניאל ט) "וכל ישראל עברו את תורתך", ודנתי אותם בגירושין שנאמר (הושע ט) "מביתי אגרשם", ודנתי אותם בשילוחין שנאמר (ירמיה טו) "שלח מעל פני ויצאו", וקוננתי עליהם, "איכה ישבה בדד" (פתיחתא ד).

האמורא הארץ ישראל ר' אבהו יוצר כאן אנלוגיה מפתיעה ומרשימה בין סיפורו הפרטי של אדם הראשון בגן עדן לבין סיפור קורותיו הקולקטיבי של עם ישראל, אשר "כאדם עברו ברית". ותוך שהוא מקשר בין סיפור גן עדן לבין אירועים מאוחרים ממנו בזמן, ומרמז אקטואלית לחורבן הבית הראשון והשני גם יחד, הוא קובע כי בכל אותם מקרים יש ישיבה במקום נפלא (גן עדן, כרמל), ציווי וחטא, גירוש ושילוח ולבסוף קינה. והמפתיע מכול - כשם שהקב"ה הוא שקונן על אדם (אליבא דמדרש) באומרו "איכה", כך הוא גם מקונן על עמו באמירת "איכה ישבה בדד". כך

נעשות מילות הפתיחה של המגילה לדבריו של האל, המקונן על מעשה ידיו שלא עמד בציפיותיו, לא למד לקח מאביו הראשון ולקה על כן קשות.

היחס בין שתי הגלויות הוא מורכב. בתודעה היהודית, המתבטאת בספרות היהודית, מתאחדות שתי הגלויות למציאות אחת: חורבן הבית והגלות מארץ ישראל.

בקריאה "השיבנו ה' אליך ונשובה, חדש ימינו כקדם" (איכה ה' כא) יש משום משמעות תיאולוגית וגיאוגרפית כאחת. הגלות מירושלים ומארץ ישראל נתפסת גם כגלות מהשכינה, כאובדן הקשר האינטימי בין האל לעמו. "מכאן שהיהודי החי בארץ ישראל או מחוצה לה רואה את עצמו כמצוי בגלות, שהרי הגלות היא מצב קוסמי והיסטורי כאחד. היא גלות האדם וגלות השכינה"¹¹

למלא משמעותה התיאולוגית זוכה תודעת הגלות באמירה התלמודית: "מיום שחרב בית המקדש אין לו לקב"ה בעולמו אלא ד אמות של הלכה בלבד" (בבלי, ברכות ח ע"א). אלוהים שברא את העולם ומנהיג אותו נאלץ להצטמצם לפינה קטנה של הלכה. משאר הדברים שברא: תרבות וציביליזציה, היסטוריה וטבע, הוא גלה כביכול. העולם אינו מתפקד כעולמו שוב. שיאה של תפיסת הגלות כקלקול הוא ברעיון הסתר הפנים. המונח מופיע בצורה זו או אחרת בכמה מקומות במקרא אולם במיוחד דרמטיים דבריו של איוב: "למה פניך תסתיר ותחשבני לאויב לך" (איוב יג, כד).

יהודע עמיר מנסה לתת לרעיון הסתר הפנים, פרשנות רחבה יותר בהקשר של תפיסת הגלות הלא קונבנציונלית שלו, המערערת על נוסחת השכר והעונש המקראית. בעת החדשה ובמיוחד החל מהמחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה, נוצרה תחושה בקרב הוגים רבים כי החל עידן חדש של סובלנות ובא הקץ לגלות. האמנציפציה, ההשכלה, וההשתלבות בחברה הכללית נתפשו כסממנים העיקריים לתהליך זה. אופטימיות זו הלכה אט אט ונסדקה עוד טרם השואה.

האנטישמיות המודרנית צברה כוח והעיבה על החיים היהודיים תוך תחושת ניכור, חוסר וודאות קיומית וזרות. מציאות זו העיבה על הרעיון כי בא קץ לגלות.

על רקע זה, המציאות והאידיאולוגיה הנאצית נועדה לבטל את הישגי האמנציפציה ולחסום את השתלבות היהודים כשווי זכויות בחברה הכללית. השואה קידשה את הרוע המוחלט והשליטה אותו. המדיניות הנאצית פעלה ליצור מציאות לא תקינה ונורמאלית – מציאות חדשה המקעקעת שפיות דעת וערכי אנוש, כמו גם את הקיום הפיזי של היהודים. הרוע, הרמייה, ההתעלמות מהסבל האנושי, הביזה חסרת הגבולות – כל אלה, טוען עמיר הם מאפיינים של "שבירת כלים" אנושית כוללת, חזרה לתוהו ובוהו תרבותי וחברתי, התגלמות הגלות במובנה המלא והשלם¹².

השואה משנה את התודעה האנושית בכך שאחריה, אנו חייבים להכיר בדרך המפלצתית בה בחר האדם, ובכך ששנאה גזענית ואידיאולוגיה כוחנית, עלולה לדרדר לתהומות אלה. יש ביכולתו של המשטר הטוטליטארי הרצחני לנטרל כמעט כל התנגדות, אם לא יחנכו להומניזם ולדרך חיים שפויה, ויעניקו כלים חברתיים ותרבותיים להתמודדות עימה ולמיגורה.

השואה גזרה על המין האנושי בכלל ועל היהודים בפרט לא רק תודעה חריפה של אי ביטחון אלא ספק בקיומו ובאנושיותו של האדם. השואה אומר עמיר, הגלתה אותנו מעצמנו ומתשתית חיינו¹³.

אם השואה היא שיא התגלמותה של הגלות, הרי שהמונח "משואה לתקומה" מורה על התמודדות עם הגלות תוך ניצחון עליה.

¹¹ שם, עמ' 108.

¹² שם עמ' 115.

¹³ שם עמ' 116.

הגלות אינה רק היעדר מדינה לעם היהודי והתפזרותו על פני הגלובוס. היא גם שלטון "ממשלת הזדון" בעולם שהיה עולמו של האל, עולם החייב לשוב ולהיעשות עולמו. גלות, עפ"י עמיר היא ניכורו של אדם מרעהו, אבדן הסולידריות האנושית והתנכרות לערכי היסוד ההומניסטיים. ביטולה הוא אפוא עניין רחב וכולל. הקמת מדינת ישראל הוא רק טפח ממבנה רב קומות של מאבק בעוול, אי התעלמות מרגש החמלה ומעמדו הייחודי של היחיד.

עיצוב זיכרון השואה

ומי יזכור? ובמה משמרים זכרון? במה משמרים בכלל בעולם,

משמרים במלח ובסוכר, בחוס גבוה ובהקפאה עמוקה

באטימה מוחלטת, ביבוש ובחניטה

אבל שימור הזכרון הטוב ביותר הוא

לשמרו בתוך השכחה שאף זכירה אחת

לא תוכל לעולם לחדור לתוכה ולהפריע את מנוחת הנצח של הזכרון.

(יהודה עמיחי, פתוח סגור פתוח, עמ' 173).

הזיכרון היה בתרבות היהודית עקרון מרכזי מאז ומעולם. כך לןמשל בצו "לזכור" את השבת

ולקדשה (שמות כ' ח) ובצו "לזכור" את עבדות מצרים (דברים ה יד).

לפי הבעל שם טוב, "השכחה היא סיבת הגלות, והזיכרון- סיבת הגאולה"¹⁴. ההתחשבות בעבר היא תנאי ליצירת עתיד טוב יותר.

השואה הייתה רצח עם, מסוג מיוחד, שלא היה לו תקדים. בתקופה האחרונה מתגלית תופעה מדחימה: השואה הפכה לסמל לרוע ולזוועה בעולם כולו.

בהירשימה שביפן הוקם מוזיאון שיוחד לאשוויץ, ואוניברסיטה בסין, תרגמה לסינית ספרות על השואה. "טיהורים אתניים" שונים המבוצעים בעולם מושווים תדיר לשואה, פוליטיקאים משתמשים בה לצורך הוכחת דבריהם, והאמנות הכתובה, אמנות הבמה והקולנוע, מעשירות את השיח על השואה, ביצירות חדשות בכל שנה.

מדוע זה מתרחש? השואה הולכת וחודרת לתודעה האנושית כאירוע מכונן, אף כי זוועתי בתולדות המאה העשרים בפרט ובתולדות האנושות בכלל. השואה היא רצח עם, וככזו, יש להשוותה למקרי רצח עם הדומים לה. השואה פגעה והחריבה למעשה בקיבוץ תרבותי-דתי מרכזי: היהודים. תרבותם של היהודים, שהחלה את התפתחותה במזרח התיכון, ועברה להתקיים בחלקיה הנרחבים של הציביליזציה הנוצרית-מוסלמית, השפיעה רבות על התפתחותה של התרבות המערבית, והשואה, דווקא בשל כך היא סמל לרצח עם, לגזענות לשנאת הזר וכמובן-סמל האנטישמיות.

העובדה שבשולי השואה היו גם אנשים שחירפו נפשם והצילו יהודים, יש בה משום תקווה כי מעשי הזוועה האלו אינם מובנים מאלהים, בלתי נמנעים ואפשר וצריך למגרם. איך מתעצב הזיכרון? קיימים שני תחומים באמצעותם נבחנים תהליכים שונים של זיכרון ומידת השפעתם של אירועים היסטוריים, מסורות, מיתוסים ופרשנויות נלוות על אופן הטמעתם בתרבות הזיכרון.

היבט אחד עוסק בפרשנות ההיסטורית וביכולת לשמר את זיכרון העבר באופן אובייקטיבי.

¹⁴ גדליה נגאל, לידת החסידות, ירושלים: המכון לחקר הספרות החסידית, 2004, עמ' 146 הערה 13. הציטוט מובא ע"י רבי יעקב יוסף מפולנאה, תלמיד הבעש"ט וכותב הספרים החסידיים הראשונים, בשם מורו.

היבט שני עוסק בעקרונות האתיים והמוסריים בתהליך הקולקטיבי של עיצוב התודעה והזיכרון. חשיבותו של המחקר ההיסטורי היא גדולה אך לא מעניינינו. חשיבות הזיכרון הנוגעת לעבודה זו היא בהשלכותיה של השואה על דרך תפיסתנו את החברה, את האדם ואת האלוהים.

השואה יכולה ללמד אותנו כיצד חברה אנושית עלולה להיהרס.

זיכרון השואה עשוי ללמדנו כיצד ציביליזציה נבנית.

הדרך בה נוכל להתמודד עם הטראומה היא לספר את העובדות, לספר סיפורי חיים אישיים, ולעשות את מה שהעם היהודי לא יכל לעשות באותה התקופה: לשזור את השואה אל תוך הזיכרון ההיסטורי של העם היהודי.

האבל והאבדן הוא חלק מהזיכרון. מיליונים מקרב הנספים נשרפו או נקברו בגאיות הריגה, בבורות ירי אלמוניים, ואין בתי עלמין שבהם נוכל לערוך טקסי זיכרון. שמם של חלק מהנספים אף אינו מצוי בידינו. הטקס הוא דרך להתאבל. בלעדיו הניצולים, צאצאיהם והעם כולו לא ימצא נחמה.

השואה צריכה להיות חלק מחיינו, מהווייתנו בהווה ובעתיד, ועלינו לחנך לאור המאורעות שקרו בה: כי היכולת הבלתי מנוצחת של בני אדם לדבוק בערכים אנושיים ולהגן עליהם בכל מצב – היא הלקח המרגש של הזוועה. עלינו לחנך לתיקון העולם לקראת היותו טוב יותר, תיקון המתחיל באדם ובחינוך. הביטוי "תיקון עולם" הוא אחריותו של העם היהודי לתקן את העולם.

בעשותנו כך, צריכה החברה הישראלית-יהודית, להיפתח אל העולם, ובייחוד אל העולם הנוצרי, כי הרוצחים, עוזריהם, משתפי הפעולה ו"העומדים מן הצד" היו נוצרים. השואה מעמידה מול היהדות והנצרות אתגר לא פשוט של התמודדות. הרוצחים ניסו בכל דרך אפשרית להשחית את צלם האנוש של קורבנותיהם – ומכאן החשיבות כי כל בני האדם באשר הם חייבים לתת את דעתם לשואה, למהלכה ולתוצאותיה.

הזיכרון הוא לפיכך זיכרון אישי ולאומי אך גם בעל מסר אוניברסאלי: הכתובת לאנושות כתובה על הקיר: לימדו והיזהרו.¹⁵

הטקס בא לעשות צדק היסטורי של זיכרון עם הקרבנות: מי הם היו, כיצד הם נהגו, מה היה מטענם התרבותי והאם מטענם זה הועיל להם בדרך כלשהי. אנו חייבים לדעת מה הם חשבו, כיצד הגיבו ואיך פעלו. אולי כאן טמון גם לקח או אזהרה ואולי עידוד או נחמה.¹⁶

בעיית ההנצחה היוותה מאז ומתמיד מקור לדיונים והתלבטויות בקשר למבנה הצורני והתוכן הסמלי והמשמעותי שיצקו לתוכו, בנוסף לדילמות הפילוסופיות לגבי ההתאמה בין העובדות ההיסטוריות לפרשנות הניתנת להן.¹⁷ בהעדרם של השורדים את השואה, עלול הזיכרון המנציח אותם להיעלם. על אלה שנטלו על עצמם אחריות בהנצחה – מנהיגי ציבור ומחנכים, לעשות זאת.

¹⁵ יהודה באואר, **הרהורים על השואה**, עמ' 4.

¹⁶ שם, עמ' 5.

¹⁷ תמר קטקו, **זכרון נפרד מאבן**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 40.

זיכרון קולקטיבי וזיכרון אישי

אָדָם בְּדוּי, סַע. הִנֵּה הַדֶּרֶךְ כּוֹן.

אָסוּר לָךְ לִזְכֹּר.

אֶתָּה חָיֵב לְהִתְאִים לַפְּרָטִים :

עֵינֶיךָ כָּבֵר כְּחִלּוֹת.

אֶל תִּבְרַח עִם הַגָּצִים מִתּוֹךְ

אַרְבַּת הַקָּטָר :

אֶתָּה אָדָם וְיוֹשֵׁב בְּקֶרֶן. שֶׁב נָנוּחַ.

הָרִי הַמַּעִיל הָגוֹן, הָגוֹף מִתְקוֹ,

הַשֵּׁם הַחֲדָשׁ מוֹכֵן בְּגִרְוֹנְךָ.

סַע, סַע. אָסוּר לָךְ לִשְׁכַּח. (דן פגיס, כל השירים, עמ' 139).

אני מבקש לבדוק מה בין הזיכרון הפרטי לזיכרון הקולקטיבי. זיכרון קולקטיבי הוא אוסף מראות, נתונים והשקפות מן העבר שיש לקבוצת אנשים מסוימת בסביבה ובזמן מסוימים. הזיכרון הקולקטיבי כולל אירועים מן העבר שלא נחוו בהכרח באופן ישיר ע"י כל הקבוצה, אלא הועברו על ידי בני אדם באמצעים שונים. תיאוריות מתחום הפסיכולוגיה הקוגניטיבית, מציגות רעיון שעוסק במודל הזיכרון הקולקטיבי באמצעות השוואה בינו לבין "סכמות הזיכרון" האישית¹⁸.

עמוס פונקנסטיין מבחין בזיכרון הקולקטיבי בין זיכרון הנובע מתוך כתיבת ההיסטוריה, לבין זיכרון הצומח מתוך חשיבה על ההיסטוריה. בני האדם מודעים לכך ששמירת הזיכרון דרכם, ודרך זולתם, היא הבסיס ליצירתו של הזיכרון הקולקטיבי ובלי מודעות זו לא ניתן יהיה לקיים את הזיכרון הקולקטיבי.¹⁹

וולטון מגדיר אחרת את הזיכרון הקולקטיבי: הוא מזהה בו שני מוקדי חשיבה. האחד, הוא הזיכרון המשותף המתייחס לתהליך בו חברות או קהילות מייצגות את ההיסטוריה שלהן, ומייצרות רשמים של אירועי עבר אשר הם המעצבים את ההווה של הקבוצה. ההיבט השני הוא ההיסטוריה המשותפת הנשפטת על ידי מימד הזמן והישיגיה והיא כוללת את סך הידע המשותף של העבר כפי שהוא מיוצג ומסופר דרך אתרי זיכרון והנצחה, מוזיאונים, אמנות, ארכיטקטורה ועוד. הזיכרון הקולקטיבי הוא צירוף של השניים האלו- הגמוניה תרבותית וזיכרון חברתי, שבאמצעותו מוסברות הדרכים בהן חברות מייצגות את עברן²⁰.

נחמן בן יהודה²¹ מבחין במילה לזכור בין הרעיון של העלאת זיכרון (recollect) לבין הרעיון של ההנצחה (commemorate). הגישה בה נוקטים לזכור אירוע או דמות, משפיעה על הדרך בה הם יונצחו ויזכרו, וקובעת מהם המרכיבים שיודגשו ומהם המרכיבים שיושמטו. כשמנסים לבחון מה המכנה המשותף לכל התיאוריות והגדרות הללו ומהן המשמעויות שלהן ביחס לתהליך של התהוות הזיכרון הקולקטיבי מוצאים, כי כולן עוסקות בקשר שבין הזיכרונות האישיים לבין הזיכרון הקולקטיבי המשותף.

¹⁸ תמר קטקו, **זכרון נפרד מאבן**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 16.

¹⁹ שם, עמ' 64.

²⁰ שם עמ' 67.

²¹ שם, עמ' 67.

התעצבותו והתגבשותו של הזיכרון הקיבוצי מתבסס על אבני יסוד של זיכרון היסטורי, מסורת, מורשת תרבותית והתפתחותם של השותפים לקבוצת הזיכרון בחייהם.

אפרים מאיר²² סוקר תיאוריות של הוגים שונים בנוגע לשואה ומראה כיצד תיאוריות אלו תרמו לעיצוב הזיכרון הקולקטיבי לאחר השואה.

בורשטיין פיתח תיאוריה פסיכואנליטית של הנאציזם. לפי תיאוריה זו החברה הגרמנית הייתה נתונה בפסיכוזה. הוא טוען כי היהודים נשאו את ה"חוק" שהוא יסוד הציביליזציה המערבית. השואה לפיכך לא הייתה פשע מלחמה כי אם פשע נגד האנושות. הנאציזם ניסה להשמיד את הציביליזציה עצמה. היהודים סימלו וייצגו את ה"חוק" – למשל את נושא איסור גילוי העריות-איסור שהוא תנאי הומאני בחברה המערבית. המרת תרבות זו בתעמולה נאצית- דרדרה את הציביליזציה לכדי פסיכוזה חברתית שבה נרמסה הברית בה בני האדם הם אחים. ברית האחים צומצמה לקבוצת "חברים" שנבדלו מחולי הנפש, מההומוסקסואלים, מהזרים ומהיהודים. בדומה לבורשטיין גם היינסון טוען שמטרת ההשמדה המתוכננת של העם היהודי כולו הייתה, בסופו של דבר, להשמיד את השפעתו של מוסר האהבה והצדק היהודי המתבטא בצו "לא תרצח". אלימינציה של היהודים, או כפי שמכנה אותה ההיסטוריון דניאל יונה גולדהגן "אנטישמיות מאיינת", הייתה יכולה להוביל לתרבות הפטורה מחוק קדושת החיים.²³ ההתנערות מהחוק שהיהודים הם נציגיו קיבלה ביטוי במילותיו של הרמן הרינג: "כשאני שומע את המילה תרבות, אני שולף את האקדח".²⁴

ההיסטוריונית-פילוסופית חנה ארנדט מנתחת באופן שונה מבורשטיין את השואה. גם היא מתארת את התפוררותו של המארג החברתי: היא מצביעה על הקשר בין נאציזם לטוטאליטאריות, בה ממדוכאת דעת הקהל לטובת אידיאולוגיה פוליטית. ארנדט ניסתה לפתח פילוסופיה חדשה ולנתח על פיה את תופעת השואה. את הרוע של השואה היא תיארה כ"בנאלי"- חסר יסוד. בספרה 'מקורות הטוטליטריות' היא אפיינה את הבנאליות של הרוע הזדוני כחוסר היכולת להתרחק מן הטבע, אך בספרה 'איכמן בירושלים' היא נסוגה מדעה זו וניתחה את הרוע הרדיקלי כחוסר חשיבה, חוסר עומק והעדר כושר שיפוט במובנה הקנטיאני.²⁵ גם ארנדט מגדירה את השואה כפשע נגד האנושות ומציעה לפעול נגד הטוטאליטריות על ידי תמיכה בפלוראליזם: הגנה על ריבוי של אנשים שהינם שווים ואף על פי כן כל אחד מהם ייחודי. הנאציזם שם קץ לפוליטיקה הרואה עצמה כיחס בין שניים: יחס בין פרטים, באמצעותו נפרדים מהטבע. הנאציזם, השמיד חלק מהעולם, השמיד את המשמעות ואת התקשורת בין בני האדם.

טקסי זכרון ושיח על הבעיות המוסריות, החינוכיות והלקחים העולים מן המחקר ההיסטורי עשויים לגרום להתמודדות ראויה יותר עם השואה ולתרום לאי הדחקתה בעקבות הזמן שחלף מסיומה, ואף לתרום לזכרון פעיל של השואה, זיכרון שמטרתו בניית חיי שיתוף פלורליסטיים ודמוקרטיים.

גם בורשטיין וגם ארנדט העלו את הסוגיה בדבר מקומה של השואה ביצירת זהות דינאמית.

²² אפרים מאיר, **מעשה זכרון**, רסלינג, עמ' 25.

²³ שם, עמ' 27.

²⁴ שם עמ' 30.

²⁵ שם, עמ' 29.

זוהי זהות שלא מוגדרת על דרך השלילה, אלא הרואה את ה"אחר" כגורם מעשיר במקום לראותו כגורם מאיים ומחסיר. זהות דינאמית שכזו מהווה גישה חיובית כלפי האחר ומעניקה ל"אני" את מלוא מימוש.

שניהם תפסו את השואה כפשע נגד האנושות. אין זה המקום לבדוק מי מהם צודק יותר בהערכת מקומו ותפקידו של העם היהודי בהיסטוריה ובהתרחשות השואה. השואה על פי שניהם היא הפרת השוויון הבסיסי בין בני האדם. קבלה אקטיבית של שוויון זה והעובדה שאין תחליף לאף אדם בחברה מהווה מרכיב יסודי בהבנת זיכרון השואה. מהו הזיכרון האישי? מה אנחנו זוכרים מאירוע? מה אנחנו מעדיפים לשכוח? מה אנחנו מעוניינים להמשיך ולשמר בזיכרוננו?

פעולת הזכירה מעניקה משמעות לזיכרון ומשמרת את חיותו וחשיבותו ובכך מהווה הזיכרון את אחד מעמודי התווך במהות חייו של האדם. המילים הנרדפות לזיכרון, כפי שמופיעות במילון הן בדרך כלל יד, עדות, ברית, מצבה, פיקדון, ציון, משפט או הנצחה. כל המילים הללו מתארות מידע מסוים שנקלט והוא בעל תכלית מסוימת. פרויד הגדיר את תהליך שימור הזיכרון כפונקציה לדברים החשובים והראויים שנבחרו על ידינו²⁶. בין אם היה חשוב כבר בעת התרחשותו ובין אם נעשה כזה בשל חוויות מאוחרות שהעניקו לו חשיבות זו. הזיכרון הוא לפיכך מבנה מורכב של תהליכים התלוי באופיו האישי של האדם, זמנו, סביבתו הפרטית והחברתית, האירועים שמלווים אותו ותפאורת הנוף שבתוכה הוא חי ומתפתח²⁷.

מסקנת חוקרים הייתה כי הזיכרון האנושי אינו פועל כמצלמה הקולטת את סביבתה באופן סביל, אלא הזיכרון האנושי הוא פעיל ובררן בקליטת מידע והוא עושה זאת על יסוד חיפוש אחר משמעות ולא לשם קליטה טכנית בלבד²⁸. ביסוד התיאוריה הזו עומדת ההנחה כי כל מה שאנחנו זוכרים מושפע ממה שאנחנו כבר יודעים. כל התנסות חדשה עושה שימוש בניסיון העבר המסודר בזיכרון בצורת סכמות. "סכמות זיכרון" הן חבילות מידע המאוחסנות בזיכרון ומייצגות ידע כללי ופרטני על אובייקטים, מצבים, אירועים, פעולות או תחושות²⁹. בקריאת טקסטים מגוונים של אנשים שמסרו עדות מהשואה, נראה כי התקופה שלאחר השואה, תקופה פוסט טראומטית עבור רבים מבין הניצולים, הייתה מורכבת משתיקות מרובות, חזרות רבות על זיכרון המוות והחורבן, ואוסף של ניסיונות לשחזר באופן מילולי את מה שלא ניתן לתאר.

בבואנו לציין את יום השואה יש לזכור שיש לספר סיפור, סיפור העוסק בחייהם של בני אדם. צריך לזכור שיש לטקס גם מימד חינוכי – פדגוגי, ומכאן הצורך לספר מעשים שהיו, מכאן הצורך בהבאת עדויות מפעם לפעם.

לסיכום: זיכרון אישי וזיכרון קולקטיבי, צריכים לעבור תהליך של התפתחות: איסוף הנתונים והידע, הטמעה שכלית, תרבותית וערכית ויכולת שימור של כל מה שבאפשרותנו וברצוננו להכניס ל"סל הזיכרון" שלנו. הזיכרון הקולקטיבי של העם היהודי בישראל נמצא בשלבים של גיבוש ועיצוב. בשל היותנו חברה רבת תרבותית, בה לא מוגדרים בבהירות קווי מדיניות תרבותיים,

²⁶ זיגמונד פרויד, **כתבי זיגמונד פרויד**, כרך רביעי, הוצאת דביר, תל-אביב, 1972, עמ' 185.

²⁷ תמר קטקו, **זכרון נפרד מאבן**, עמ' 54.

²⁸ סר פרדריק ברטלט הציג את תאוריית הסכמות. שם עמ' 56.

²⁹ שם עמ' 56.

חינוכיים, דתיים ומוסריים, אין לנו מערכת משותפת של שינון, חזרה, והטמעה המסוגלת ללוות את סכמת הזיכרון הקולקטיבי שלנו- כיחידת תמיכה, בקרה ואבטחה. בזיכרון האישי ישנה מערכת טבעית של שינון וחזרה. במערכת הקולקטיבית אין אופציה טבעית שכזו- ויש לייצרה כל פעם מחדש באמצעות מחקרים אקדמיים, כנסים, תכניות לימודים וטקסים.

נרטיב ייחודי או אוניברסאלי.

מיהו מקשיב ונד בראש שלא נתלש. אך כבר בסביבתם יתחילו להסתובב כאלה, שזה ישעמם אותם.	אחרי כל מלחמה מיהו חייב לנקות. סדר כלשהו הרי לא יתרחש מעצמו.
מעת לעת מיהו עוד יחפור מתחת לשיח טיעונים אכולי-חלודה ויעביר אותם לערימת השיירים.	מיהו חייב להדוף את עיי החרבות אל צידי הדרכים, כדי שיוכלו לעבור בהן עגלות מלאות מתים.
אלה שידעו מה התרחש כאן ומדוע, חייבים לפנות מקום לאלה שיודעים מעט. ופחות ממעט. ולבסוף, שום דבר.	מיהו חייב לבוסס בטיט ובאפר, בקפיצי ספות, שברי זכוכית וסמרטוטים מדממים.
בעשב, שכיסה את הסיבות והתוצאות, מיהו חייב לשכב לו עם שיבולת בין שינו ולבהות בעננים.	מיהו חייב לגרור קורה כדי לתמוך בקיר, להתקין זכוכית בחלון ולקבע דלת על צירה.
	זה איננו פוטוגני ומצריך שנים ארוכות. כל המצלמות נסעו מכבר למלחמה אחרת.
	את הגשרים צריך בחזרה ואת תחנות-הרכבת מחדש. השרוולים יקרעו לגזרים מרוב הפשלה.
(סוף והתחלה-ויסלבה שימבורסקה . מפולנית : רפי וייכרט)	מיהו ומטאטא בידו עוד נזכר איך היה.

את ההשקפה הייחודית, היטיב לבטא גדעון האוזנר, התובע הכללי במשפט אייכמן. כתב האישום אותו הקריא בדרמטיות בבית המשפט, כנגד הצורך הנאצי היה כתב אישום היסטורי נגד האנטישמיות בת מאות השנים: "במקום זה, בו אני עומד לפניכם, שופטי ישראל, ללמד קטגוריה על אדולף אייכמן - אין אני עומד יחידי; עמדי ניצבים כאן בשעה זו שישה מיליון קטגורים. אך הם לא יוכלו לקום על רגליהם; לשלוח אצבע מרשיעה כלפי תא הזכוכית ולזעוק כלפי היושב שם: אני מאשים. מפני שעפרם נערם בין גבעות אושוויץ ושדות טרבלינקה, נשטף בנהרות פולין וקבריהם פזורים על פני אירופה לאורכה ולרוחבה. דמם זועק, אך קולם לא יישמע. אהיה על כן אני להם לפה ואגיד בשמם את כתב האישום הנורא.

ספר דברי הימים של עם ישראל רווי סבל ודמעות. הציווי: "בדמיך חיי!" (יחזקאל טו, ו) מלווה אומה זו מאז הופעתה על במת ההיסטוריה. כבר פרעה במצרים החליט לענותם בסבלותם ולהשליך את בניהם ליאור. המן ציווה לאבדם, להרגם ולהשמידם; חמלניצקי טבח המוניהם; פטלורה עשה בהם פוגרומים. אך בכל הנתיב העקוב מדם של עם זה, מאז היותו לגוי ועד היום, לא קם אדם אשר עלה בידו לעולל את אשר עולל משטר הרשע של היטלר ואת אשר ביצע אדולף

אייכמן, הזרוע השלוחה של משטר זה להשמדת העם היהודי. ואין עוד דוגמה, בדברי ימי העמים, שאפשר היה להטיח בפני אדם אחד כתב אישום כגון זה שנשמע כאן.

הרצח אינו תופעה חדשה עלי אדמות והריהו ידוע למין האנושי מימי בראשית של קין והבל. אבל צריך היה להגיע למאה העשרים הזאת כדי לחזות במו עינינו ברצח מסוג חדש: לא עקב התלקחות יצרים או איפול נפשי, אלא מתוך החלטה מחושבת ותכנון מושלם, לא על פי מזימת יחיד, אלא בקנוניית פשע אדירה ששותפו בה אלפים, לא כלפי קרבן אחד שרוצחו החליט להעבירו מהעולם, אלא כלפי אומה שלמה. במשפט זה נפגוש גם רוצח מסוג חדש, זה המבצע את מלאכת הדמים מעבר שולחן הכתיבה שלו. רק לעתים רחוקות יעשה הוא את המעשה במו ידיו. ידוע לנו בוודאות על מקרה אחד בו היכה אדולף אייכמן עד מוות נער יהודי על שהעז לגנוב פרי מעץ אפרסקים בחצר ביתו בבודפשט. אך בדברו הוא היה מפעיל תאי גזים, שיחת טלפון שלו מסיעה רכבות אל מרכזי ההשמדה, בחתימתו-הוא, גוזרת דינם של אלפים, רבבות ומיליונים.

הוא רק פקד וציווה. ומכוח פקודתו הגיחו קלגסים לגרש יהודים ממשכנותיהם, להכותם, לענותם, לרדפם לגטאות, להדביק להם אות קלון, לגזול רכושם, ולבסוף – לאחר שכבר עונו ונשדדו, לאחר שנשחט מהם הכול, ואפילו שיער ראשם נלקח – הובלו בהמוניהם אל המוות. אף הגוויות היו עוד בנות ערך בשבילו, עוד נעקרו שיני הזהב וטבעות הנישואין.

... "זהו מה שאירע; נחרץ דין מוות על מיליונים, לא על חטא שחטאו, לא על מעשה שעשו, אלא רק בגלל השתייכותם לעם היהודי. וההתפתחות הטכנולוגית נתנה בידי המשמידים כלים יעילים לביצוע מעשי האימים.

פשע חסר תקדים זה שבוצע בידי איש אירופה, בן המאה העשרים, הביא להגדרת מושג פלילי, שכמוהו לא ידעה האנושות אף בתקופות החשוכות ביותר שלה: פשע השמדת עם – ג'נוסייד.

חנה ארנדט לא ראתה את השואה כנרטיב יהודי בלעדי, וטענה שאסור להסתפק בהקשבה לקולות של הקרבנות והנרדפים. היא ניסתה לדבר בשם האנושות: הרוע הוא בנאלי. הוא אפייני לכל יצור אנושי. לפיכך, גם יהודים, מכיוון שהם בני אדם, היו מועדים לשיתוף פעולה עם המערכת הטוטליטארית. תפיסת עולמה של ארנדט ורעיונותיה, תרמו תרומה נכבדת לבניית זיכרון השואה במישור הפילוסופי-חברתי.

ארנדט סברה כפילוסופית(היא לא הייתה היסטוריונית) כי השואה לא הייתה תוצאה של אנטישמיות בת מאות שנים אלא תולדה של תהליך טכני-בירוקראטי. הפשע שהופיע בשואה, רצח העם, היה לדידה, פשע חדש שאופיין על ידי רצח מנהלתי-בירוקראטי, שערער את יסודות האנושות עצמה. היא הסתמכה ונתנה צידוק לדבריו של אייכמן שטען להגנתו כי פעל כחייל בשרות הוורמאכט ומילא בציותנות את פקודות מפקדיו.

בניגוד לארנדט, בורשטין סבר כי החברה הגרמנית בשנים שקדמו לשואה, וביתר שאת בשנות השואה, הלכה והידרדרה עד לכדי אנטי חברה, ובניגוד לארנדט הוא רואה באנטישמיות את הניסיון לאיין את התרבות וחוק הסמלי, שהיהודי הוא סמלם המובהק³⁰.

ארנדט, בסקרה את המשפט שהתנהל בירושלים, עבור כתב העת ניו יורקר האמריקני, לא ראתה במשפט הזדמנות לצדק היסטורי, לחובה מוסרית של מדינת ישראל כלפי הקרבנות, לאישום הראשי כלפי הנאשם: רצח מתוך אנטישמיות. בספרה אייכמן בירושלים, היא משרטטת את דמותו של אייכמן ובאמצעותו היא מהרהרת על טבעו של האדם. השאלות האמיתיות, שהן לכאורה חשובות יותר לא נשאלו לדעתה במהלך המשפט: מדוע הגרמנים? מדוע היהודים? כיצד יכול היה דבר כזה להתרחש? האם השופטים חייבים להיות יהודים?

היא יצאה נגד הגישה האתנוצנטרית שמדובר בפשע נגד יהודים ובסבל של יהודים. היא טענה שמי שמנהל את המשפט מאחורי הקלעים הוא ראש הממשלה דוד בן גוריון, ויש לו מניעים פוליטיים: הוא מכוון את הדברים לא כנגד גרמניה כי אם נגד הערבים. זאת בעוד שבגרמניה, המגזר השיפוטי היה מעורב מאוד במהלך השואה והעובדה שהרוצחים מתהלכים שם חופשי לאחר סיום המלחמה, אינה מטרידה אף אחד.³¹ התיזה שלה הייתה פלורליסטית: השואה הייתה פשע נגד האנושות- האנושות כולה. מכאן נבעה הצעתה להקמת בית משפט בינלאומי. ארנדט לא ראתה את היהודים כקרבנות ההיסטוריה, והאמינה בכורח של אחריות- כולל אחריותם של יהודים. היהודים, שלא לקחו את גורלם בידיהם במהלך ההיסטוריה היו חסרי תבונה פוליטית. היא טענה שהאנטישמיות הייתה חלק ממאפייניה של המערכת הטוטאליטארית. אייכמן, לפיכך לא היה תולדה של אנטישמיות גרמנית רבת שנים, אלא בירוקרט טוטליטארי. לפי השקפתה היה קשר בין משפט אייכמן למשפט קסטנר, אשר ניהל משא ומתן עם אייכמן וקורט בכר על המחיר להצלת יהודים. להאוזנר, לטענתה, היה עניין להפריד בין שני המשפטים, כדי לשמור על "אחדות" העם היהודי.³²

³⁰ שם, עמ' 34.

³¹ שם, עמ' 35.

³² שם עמ' 37.

דרכי ביטוי לזיכרון השואה בטקסים

אמר שאיננו יודע לשאל:

וצונו עיני לפקח,

גם הפעם, אבי, גם הפעם

זחלו אל לילי נחשים לוחשים:

את נפשי, שחזרה מעמקי השאול,

לא לנום, לא לחלם, לא לשפח.

מלטה מעברה וזעם.

ואני לא ידעתי, הלי האשם,

כי קטנו המלים מהביע השאול,

הבגדתי, המעלתי -

כי למות אין ניב-שפתים,

לא רשע אנכי, לא חכם אף לא תם.

ואני שאינני יודע לשאל

ועל כן שאלות לא שאלתי.

כבד פה אנכי שבעתי.

ועל כן לא דרשתי נקם ושלם,

כי צויתי לנוד בדרכים ארכות-

ולא אח לי ולא מלאך לי-

לא לחדוה, לא לשלוה, לא מנוח.

והגעתי אליך בודד ושלם-

כי צויתי לראות ביסורי תנוקות,

ואתה, אם תוכל, פתח לי.

על גויות עוללים לפסח.

כי הכו על עיני מגלבי פרשים

(לאה גולדברג, ילקוט שירים, עמ' 36).

טקס הוא סוג של ריטואל, פולחן עתיק או מודרני בעל מספר מאפיינים וחלקים, ובו נעשה תרגום של הזיכרון האישי והקולקטיבי לפרוזה, שירה ומנגינה. בתום מלחמת העולם השנייה נדונה שאלת הטקסים לציון זכרם של הנספים בשואה, אופיים, מועדם, וייצוגם הסמלי על ידי הישוב היהודי בארץ, שהיה תחת מנדט בריטי ונלחם לעצמאותו.. הנושא הפך חיש לדיון פוליטי וחברתי בין שתי תפיסות מרכזיות ביישוב, זו של הנהגת היישוב מטעם מפלגות הפועלים והנציגות הסוציאליסטית הקיבוצית, לבין התנועה הרוויזיוניסטית והנציגות הדתית. גם אז, כמו היום,

שימשו ההחלטות בעניין זה לצבירת עצמה והשפעה חברתית ופוליטית בעיצובה של החברה ובקביעת זהותה ודרכה הערכית.

במקביל לתפיסה שהתגבשה בקרב ראשי הוועד הלאומי ונציגי "יד ושם", כי טקסי השואה צריכים להתקיים באחד מימי המרד בגטו וורשה, הועלו גם הצעות למועדים אחרים.

עלה רעיון לקיים טקס ביום ט' באב הקושר את הזיכרון הקיבוצי לאסונות של חורבן, אך משלב בסופו גם גאולה. רעיון נוסף הועלה הועלה על ידי הרבנות הראשית- לציין את יום השואה בעשרה בטבת- יום הקדיש הכללי.

יום טוב לוינסקי³³, הציע את כ' בסיון – ליום אבל כללי על רצח ששת המיליונים. לוינסקי טען כי יש לייחד את טקס הזיכרון לנספים ולהעמידם במרכז ההנצחה התפיסה של לוינסקי, שהיה מורה וחוקר הפולקלור היהודי, ראתה בשואה עוד חוליה בשרשרת האסונות שפקדה את העם היהודי, לעיתים, באותו מועד של השנה. הצעתו כללה הדלקה של ששה נרות בכל בית לזכר ששת מיליוני הנשמות, ותפילה מיוחדת בבית הכנסת. הוא אף הציע לקיים, ששה ימי זיכרון בהם יוקדשו שלושה מהם לנספים ולייסוריהם ושלושה למעשי הגבורה וללחימה של יהודים במהלך השואה.

הצעתו נדחתה כנראה בגלל תפיסת העולם שרווחה אז בהנהגת היישוב כי יש להדגיש בכל טקס את המהפכה הציונית, את דמותו של היהודי החדש שהוא תוצר של מהפיכה זו, יהודי אשר לוחם על עצמאותו, דעותיו וזכויותיו, המקדש את ערכיו ולא מוכן למות על קידוש השם, אלא בקרב ובהתגוננות אקטיבית. גם הצעתה של הרבנות הראשית, לציין את יום השואה בעשרה בטבת נדחתה, כפי הנראה, מאותן סיבות. העשרה בטבת נקבע כיום זיכרון, צום ואמירת קדיש כללי לקרבנות השואה.³⁴

שתי גישות סותרות רווחו בנושא הנצחת השואה ודרכי הזיכרון בשנות החמישים של המאה הקודמת: האחת ביטאה דאגה שהתעסקות עמוקה ואינטנסיבית מידי בשואה עלולה להטביע חותם על החברה הישראלית המצויה בתהליך של צמיחה והתהוות. השנייה ביטאה דאגה מהסכנה לזיכרון השואה, וביתר שאת להשכחת השואה, עקב התייחסות לא ראויה ובלתי הולמת שעלולה לדחוק את השואה לעבר שכחה, ולמעמד נמוך מבחינה היסטורית ולאומית.³⁵

גם בקרב הניצולים, סבורה ההיסטוריונית חנה יבלונקה³⁶ רווחו שתי גישות סותרות: מצד אחד הם רצו להיטמע בחברה הישראלית המתהווה ולהידמות ל"צברים" הישראלים לכל דבר ולא להיות מתווגים כגלותיים וכניצולי שואה.

³³ יום טוב לוינסקי אמר את דבריו ונתן הסבר מפורט למשמעותו של צום כ' בסיון כיום המציין עלילות דם, גזירות ופוגרומים בכינוס העולמי לחקר השואה ב-1947. ראו: רוני שטאובר, הלך לדור, שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים ואוניברסיטת בן גוריון, 2000, עמ' 50-52.

³⁴ דליה עופר, **זיכרון השואה בישראל**, 'מה ועד כמה לזכור מן השואה', זיכרון השואה במדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה, אניטה שפירא(עורכת), ירושלים, 1998, עמ' 177.

³⁵ כך, לפי מחקרה של דליה עופר. ראו: תמר קטקו, זכרון נפרד מאבן, עמ' 119.

³⁶ חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, הוצאת ידיעות אחרונות ויד יצחק בן צבי, תל אביב וירושלים, 2001, עמ' 175.

מצד שני רצו לשמור גם על ייחודם ומורשתם באמצעות פעילויות משותפות, החל מבניית אתרי הנצחה ומצבות זיכרון בבתי העלמין בארץ, הקמת מוסדות וארגונים דוגמת 'ארגון יוצאי עיר', עריכת ספרי 'יזכור', מעורבות בהקמת מוזיאונים, וכלה בשותפות בחקיקת חוק הזיכרון לשואה ואופיו.

למרות התחושה כי ישנה חובה לתייעוד סיפורי הניצולים ושימור זיכרון השואה ואירועי מלחמת העולם השנייה, המאבק על עצמאותה של המדינה וההעפלה לארץ תפסו את עיקר סדר היום הציבורי ורק בשנת 1951, הוקמה בכנסת ועדה מיוחדת בה היו שותפים נציגים מהמפלגה הדתית 'המזרחי', 'חירות', מפא"י, ומפ"ם.

ההצעה של 'חירות' הייתה לקבוע יום זיכרון לאחד בספטמבר כסימן לתחילתו של חורבן. מפא"י הציעה להצמיד את יום השואה ליום העצמאות כדי להדגיש את הזיקה לאתוס התקומה, קיבוץ הגלויות, בנין המדינה וכינון צה"ל כסמל לניצחון על ההשמדה. שתי ההצעות נפסלו על ידי הוועדה.

ה'מזרחי' ביקשו לאת מועד עשרה בטבת, כסמל לחורבן נוסף של בית ישראל, מועד החקוק לדורות במסורת הדתית, ומפ"ם הציעה את יום פרוץ מרד גטו ורשה-19 באפריל.

ההצעה האחרונה נתקבלה, אולם מכיוון שיום זה לעיתים נכלל בחג הפסח, נקבע כ"ז בניסן שחל בתקופת ימי המרד, וחל שבעה ימים לפני יום העצמאות, סמל ל"שבעה ימי אבלות לפני חג עצמאות המדינה"³⁷.

מאז ועד היום הלכה והתגבשה תודעת זיכרון לשואה ברבדים שונים ובמשמעויות רבות בהתאם לגישות השונות שהתפתחו עם הזמן, גישות שצמצמו עד מאד את ההנחיות המגמתיות האידאולוגיות לטובת הבלטת הקולות הייחודיים והקהילתיים של זיכרון השואה.

למרות מעמדו וחשיבותו של טקס יום הזיכרון לשואה, ובהיותו אחד מן מרכיבים העיקריים לשימור הזיכרון, להנצחה ולהעברת מידע-לעיתים חדש, בתחומי התרבות ובמערכת החינוך, עדיין לא נמצאה מדיניות אחידה וברורה בהקשר של אופיים של הטקסים, משמעותם הערכית של התכנים והמסרים המועברים בהם, לגבי זיכרון השואה וחשיבותו.

כל מסגרת, בין אם היא קהילתית, פרטית, חינוכית או ממסדית יכולה לקבוע לעצמה את התכנים המועברים בטקס ואת אופי הצגתם במסכתות ובעצרות לציון יום השואה.

בשנת 1963, אחרי ההד הציבורי הגדול לו זכה משפט אייכמן, הוציא מנכ"ל משרד החינוך חוזר ובו הנחיה למנהלי בתי ספר כיצד לערוך את טקסי הזיכרון ליום השואה: יש להדליק שישה נרות זיכרון כסמל מרכזי המציין את היום הזה ואת ששת המיליונים שהושמדו, לקרוא פרקי מקרא ועדות, להזמין ניצול שואה שיספר את סיפורו האישי.

³⁷ תמר קטקו, **זכרון נפרד מאבן**, עמ' 120.

הטקסים ביום השואה, כיום, נעים בין טקסים רשמיים רגילים לבין הפקת מסכנות-מחזות או כל מיצג תיאטרוני אחר בנושא השואה. הגבולות האמנותיים נפרצו בגלל חוסר היכולת להגדיר עבור הקולקטיב מהי התכלית והמשמעות בקביעת הצביון להנצחת יום הזיכרון, אופיו ותכניו.

חופש העיצוב טומן בחובו גמישות והתאמה למציאות החברתית התרבותית והתקשורתית אבל באותה מידה עלול ליצור בחירה מוטעית ומגמתית של תכנים ולתרום לפרשנות ולמסרים לא ראויים שיפגמו במטרות הטקס והשפעותיו על עיצוב המורשת והערכים התרבותיים.

הטקס בבית ספר "קדמה" שנערך בשנת 1995, הוא דוגמא לטקס שחרג מן המקובל ולבחירה שונה של תכניו על ידי מארגניו, דבר שלא התקבל כקונצנזוס בחברה. בטקס, נוסף לששת נרות הזיכרון, הודלק נר שביעי לזכר קרבנות הגזענות ורדיפת העמים לאורך ההיסטוריה. מעשה זה היה בבחינת קריאת תיגר עבור אוכלוסיה שביקשה לציין את זיכרון השואה במובן יהודי לאומי ייחודי. הדלקת האבוקה השביעית לצד שש האבוקות של השואה, לוותה בקריאת דברים שכתב סמי שלום שטרית ובהם נאמר בין השאר³⁸ :

"אנו, יהודים בני הדור השלישי לתקומה ועצמאות, מבקשים בדחילו ורחימו ליטול מתוך אש זכרם של ששת מיליוני הקרבנות של השואה הנאצית, אבוקה נוספת ולהציגה בפני כל העולם. אבוקה שביעית. לנו הזכות הטראגית לעמוד כאן לזכור ולהזהיר : אין עם, אין תרבות ואין קבוצת בני אדם הממוסנים מפני שנאה, גזענות, רדיפות והשמדה... אין אנו מתכוונים, חס וחלילה, להמעיט מכאב זיכרון בני עמנו, או לערוך השוואות בין שואה לשואה...אנו צאצאי הנורא מכל, היום זקופי קומה, נושאים תפילה לשלום ואחות העמים, הדתות, הגזעים והתרבויות".

בעקבות הטקס, הפגינו מול ביה"ס נוער בית"ר, ולימור לבנת, ח"כ ושרת החינוך לעתיד לבוא, הגיבה ואמרה בין היתר : "יש לנו, ליהודים, יום אחד בשנה, שבו אנו מתייחדים עם זכר ההרוגים בגין היותם יהודים, והיום הזה צריך להיות יחיד ומיוחד. זהו ניסיון לדה ציוניזציה של המדינה, לסלף ולעוות כל דבר יהודי וציוני".³⁹

³⁸ ציטוט מלא של הטקסט מופיע בכתב עת למדע המדינה ויחסים בינלאומים, פוליטיקה, גליון מס' 1, יוני 1998, עמ' 36-40.

³⁹ שם עמ' 37.

ליטורגיה

הסידור האורתודוכסי כמעט שאינו מכניס לתוכו יחידות תפילה חדשות ואין צריך לומר שאינו נפרד מהתפילות החסרות כל משמעות בימינו. כך נמשיך ונפגוש בסידורים החרדיים לגוניהם את תפילות "יקום פורקן" לכבוד ראשי גולת בבל, אך לא נפגוש תפילה לכבוד מדינת ישראל.

לעומת זאת מתוך החשיבות לענות על צורכיהם הרוחניים של המתפללים, יוצר הסידור המתוקן תפילות המשקפות את עולמם הפנימי-רגשי והחיצוני תרבותי, לכן שאלת הזכרת השואה והקמת מדינת ישראל הינה שאלה אשר מרבית הסידורים המתוקנים-המחדשים מתייחסים אליה בדרך זו או אחרת, ואנו מוצאים שתי גישות מרכזיות להתייחסות לאירועים אלו.

- הראשונה - על ידי יצירת מערך טקסי של פרקי תפילה וקריאה, הן מהספרות המסורתית והן מהחדשה, ליום השואה וליום העצמאות. לא נמצא סידור מתוקן שאינו מתייחס אנתולוגית לתאריכים חשובים אלו. ללקטים אתנולוגיים כאלה אתייחס כאן רק ברמז.
- השנייה- מבקשת להתייחס לשואה ולהקמת המדינה גם בפרקי זמן מצומצמים יותר (שבת, חג ואף ימות החול). כך יופיע הנושא בחלק מהסידורים.

אבקש להתייחס לאזכור יום השואה בסידורים השונים, בהם משתמשים בישראל, קהילות התנועות השונות. בסידורים רבים⁴⁰ אין כלל אזכור ליום השואה באופן מיוחד. בסידורים אחרים⁴¹, מופיעה התייחסות תוך ציון יום הזיכרון לשואה ולגבורה בתפילת "יזכור" לזכר חללי השואה ותפילת "אל מלא רחמים" מיוחדת ליום זה. סדר התפילה ליום השואה מובא בסידור של התנועה המסורתית⁴². הוא מבוסס על חוברת מיוחדת שהוציאו לאור התנועה המסורתית וכנסת הרבנים בישראל בשנת תש"ן: "סדר תפילות ליום השואה והגבורה". הרעיון המרכזי בו הוא לומר תפילה מיוחדת לפני ערבית, מדליקים ששה נרות ומקריאים פתיח העוסק בזיכרון, בשאלות שאין להן מענה ובאבל. לאחר תפילת ערבית והקדיש של הש"ץ, אומרים "אבינו מלכנו" מיוחד ליום זה, יזכור, קדיש ע"י כל הקהל ומסיימים בשירה: אני מאמין ו"אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה".

סדר יום השואה והגבורה של התנועה ליהדות מתקדמת בישראל⁴³ פותח בפסוקים מספר דברים כ"ה: "זכור את אשר עשה לך עמלק", ומכיל שירה מודרנית של יצחק שלו, אברהם שלונסקי, שיר הפרטיזנים היהודים של הירש גליק, ושיר תחיית המתים של הרב דוד פאליש, דבריו של מרדכי אנילביץ, מפקד גטו וארשה, חזון העצמות היבשות מספר יחזקאל, ולבסוף אל מלא רחמים ויזכור מיוחד ליום זה.

⁴⁰ ראה סידור רינת ישראל, אשכנז, ערוך בידי שלמה טל, התשס"ז,

⁴¹ סידור "שערי תפילה" ערוך ע"י יונה זילברמן, סידור "אבי חיי" לבית ולמשפחה, ערוך ע"י אביגדור שנאן.

⁴² ראה "יואני תפילתי" עמ' 559-570.

⁴³ ראה "העבודה שבלב" עמ' 205-211.

הסידור האורתודוכסי הציוני – 'סידור רינת ישראל/ספרד' (תש"ל)

סידור 'רינת ישראל' מצוי בנוסחי אשכנז, ספרדים ועדות המזרח וספרד. ובחתי באחרון משום שבמערכת החינוך וגם במכללה נבחר סידור זה להוראת התפילה. במקור זהו סידור האר"י המשלב את נוסח אשכנז עם נוסח הספרדים. בעבר סידור זה שימש בעיקר את החסידים, אך כיום רבים מאוד בתי הכנסת האשכנזים המשתמשים בו.

'רינת ישראל' הינו סידור אורתודוכסי מודרני, אך גם בו האזכור היחידי לשואה בנוסח התפילה עצמו בא לידי ביטוי בתפילת 'אב הרחמים', שנכתבה בזמן הפרעות של מסעות הצלב.

אב הרחמים שוֹכֵן מְרוֹמִים. בְּרַחֲמֵי הַעֲצוּמִים הוּא יִפְקֹד בְּרַחֲמֵים הַחֲסִידִים וְהַיִּשְׂרָאֵלִים וְהַתְּמִימִים. קְהִלּוֹת הַקֹּדֶשׁ שֶׁמִּסְרוּ נַפְשָׁם עַל קִדְשֵׁי הַשֵּׁם. הַנְּאֻהִים וְהַנְּעִימִים בְּחַיֵּיהֶם וּבְמוֹתָם לֹא נִפְרְדוּ. מְנַשְּׁרִים קִלּוֹ מַאֲרִיזוֹת גְּבֵרוֹ לַעֲשׂוֹת רְצוֹן קוֹנֵם וְחַפֵּץ צוּרִם. יִזְכְּרֵם אֱלֹהֵינוּ לְטוֹבָה עִם שְׂאֵר צְדִיקֵי עוֹלָם. וְיִקּוּם נִקְמַת דָּם עֲבָדָיו הַשְּׁפוּדִים. כִּכְתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים. הַרְגִּינוּ גּוֹיִם עַמּוֹ כִּי דָם עֲבָדָיו יִקּוּם וְנִקָּם יָשִׁיב לְצָרָיו וְכִפֹּר אֲדָמָתוֹ עַמּוֹ: וְעַל יְדֵי עֲבָדֶיךָ הַנְּבִיאִים כְּתוּב לֵאמֹר. וְנִקִּיתִי דָמָם לֹא נִקִּיתִי וְ-ה' שָׁכֵן בְּצִיּוֹן: וּבִכְתָּבִי הַקֹּדֶשׁ נֶאֱמַר לָמָּה יֹאמְרוּ הַגּוֹיִם אֵיךְ אֱלֹהֵיהֶם. יִנָּדַע בְּגוֹיִם לַעֲיִנֵּינוּ נִקְמַת דָּם עֲבָדֶיךָ הַשְּׁפוּדִים: וְאֹמְרִים, כִּי דָרַשׁ דָּמִים אוֹתָם זָכָר לֹא שָׁכַח צַעֲקַת עַנּוּיָם: וְאֹמְרִים, יָדִין בְּגוֹיִם מְלֵא גִוִּיּוֹת מְחַץ רֹאשׁ עַל אֶרֶץ רַבָּה. מִנְחַל בְּדָרְךָ יִשְׁתָּה עַל כֹּן יָרִים רֹאשׁ:

(רינת ישראל/ספרד, תש"ל, עמ' 282)

זו איננה תפילה המיועדת ממש לזכר השואה. ישנם בתי כנסת המשתמשים בתפילה זו, המצויה בין תפילות השבת, ביום הקדיש הכללי ויום השואה כדי לציין את היום המיוחד. בסידור יש פרק הנחיה למנהגים המצוי בסופו והנקרא "דבר יום ביומו".

לשואה ישנן שתי התייחסויות. הראשונה ל- "י' בטבת – יום הקדיש הכללי- ומודגש "על פי הרבנות הראשית לישראל"; השנייה ליום השואה, כ"ז ניסן, ומודגש "על פי החלטת הכנסת". אין הסידור מציע כל דרך תפילה לציין את יום שואה.

סידור 'העבודה שבלב' - רפורמי ישראלי (1982)

השואה באה לידי ביטוי בתפילת הקבע היום יומית ב'ברכת הגאולה', שלאחר קריאת שמע. בנוסח תפילת ערבית לחול, אשר בא לידי שימוש גם ביום השואה עצמו נאמר:

"המוליך אֶת עַמּוֹ בְּמִדְבָּר לְהַבְיֹאוֹ אֶל גְּבוּל קְדִשׁוֹ, צִוָּה שׁוֹפְטִים לְהוֹשִׁיעַם וּנְבִיאִים לְהַשִּׁיבֵם אֵלָיו. הַמְזַרְהָ יִשְׂרָאֵל בֵּין הַגּוֹיִם וּמִקְבֹּץ נִידְחָיו כְּרָעָה עָדְרוֹ. גַּם כִּי הִלְכוּ בְּגִיא צִלְמוֹת שֵׁשׁ מֵאוֹת רַבּוֹא בְּתַמְרוֹת עֶשֶׂן. פָּקַד אֶת שְׂאֵרֵי יִשְׂרָאֵל. רֹאשִׁית גְּאוּלְתּוֹ הִרְאָה לָהֶם וַיְבִיאֵם וַיִּטְעֵם בְּהַר נִחְלָתוֹ."

(העבודה שבלב, 1982, עמ' 9)

בנוסח תפילת שחרית לחול נעשה אזכור השואה והתקומה כך :

"מִמְצָרִים גָּאֲלֵתָנוּ יי אֱלֹהֵינוּ. וּמִבֵּית עֲבָדִים פָּדִיתָנוּ. שְׂרִידֵי חָרֵב הִצַּלְתָּ וּפְלִיטֵי חֶנֶק מִלָּטָתָּ. נִדְחִים אֶסְפָּתָ וּנְפוּצוֹת קִבַּצְתָּ וְשָׁבוּ בָנִים לְגִבּוֹלָם." (שם עמוד 39)

בערב שבת, מופיע נוסח המתייחס לעניין השואה והתקומה בלשון מקראית מתונה משום האיסור להצטער וגם משום שיום השואה לעולם לא יחול בשבת.

"מִקֵּים דְּבֵר עֲבָדוֹ וְעֵצָת מַלְאָכָיו יִשְׁלִים הָאֱמֹר לִירוּשָׁלַם תִּוָּשֵׁב וּלְעָרֵי יְהוּדָה

תִּבְנֶינָה וְחָרְבוֹתֶיהָ אֶקְוִי" (ישעיה מד 26). (שם עמ' 78)

מובן שנמצא בסידור גם פרק נרחב (עמ' 205 - 211) באנתולוגיה המוקדש ליום השואה וכן מספר קטעים המוקדשים לשואה בסדר הזכרת נשמות הכללי (שם עמ' 197-199)

סידור 'ואני תפילתי' קונסרבטיבי ישראלי (1998)

יום השואה מוזכר בתוספת מיוחדת בברכה ה- י"ג (על הצדיקים) בתפילת העמידה הפותחת, כמו ב-ט' באב, במילה "נחם" :

"נַחֵם ה' אֱלֹהֵינוּ, אֶת עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל, שְׂאֲרֵית הַפְּלִיטָה, אוֹד מִצֵּל מֵאֵשׁ, כִּי בִשְׁבֹת אֲבוֹתֵינוּ בָּטַח בְּגִלוּתָם קָם עֲלֵיהֶם שׁוֹנֵא אֶכְזָר מִכֵּל, גּוֹי עֹז פָּנִים אֲשֶׁר לֹא יִשָּׂא פָנִים לְזָקֵן וְנָעַר לֹא יַחֵן, וְאָמַר : לָכֵן וְנִכְחִידֶם מִגּוֹי וְלֹא יִזְכָּר שֵׁם יִשְׂרָאֵל עוֹד. לִבִּי לִבִּי עַל חֲלָלֵיהֶם, מַעֲי מַעֲי עַל חֲלָלֵיהֶם – וּמֵאֲנָה נִפְשִׁי לְהַנְחִים, עָלִי הָיוּ כְּלָנָה. וְאֵף עַל פִּי כֵן וְלִמְרוֹת הַכֵּל וְגַם יִצַּח יִשְׂרָאֵל לֹא יִשְׁקָר"

(ואני תפילתי, 1998, עמ' 74)

יש בסידור זה אנתולוגיה רחבה בת שנים עשר עמודים המכילה קטעים נוספים להם יזדקק שליח הציבור בבואו להכין תפילה ליום השואה כולל תפילות 'יזכור' ו'אל מלא רחמים' כמו גם פרקי קריאה נוספים אותם ניתן לשלב בתפילה. מכון שכטר, בית המדרש לרבנים של התנועה המסורתית, הוציא לאור בשנת 2005 את מגילת השואה, הכתובה ברוח מגילת איכה, המתארת את השואה באמצעות זוויות ראייה שונות. את המגילה כתב פרופ' אביגדור שנאן בלווי ועדה אקדמית של מומחים.

השואה בהגדות הפסח בקיבוצים

ההגדות הקיבוציות שילבו באופן מידע על השואה בתוך הנוסח הקיים של ההגדה הקיבוצית-נוסח שהתייחס לרעיונות אידיאולוגיים של שותפות, ערכים אנושיים ואהבת הארץ – על נפיה ואדמתה. בשילוב טקסטים על השואה, גרמו עורכי ההגדות הקיבוציות לשמר את הזיכרון הקולקטיבי ולהבטיח שלא יישכח, ואף להדגיש כי בד בבד עם הסיפור המרתק והמשמעותי, העובר מדור לדור על יציאת מצרים, יש חשיבות היסטורית, לא פחותה, לספר את סיפור השואה.

אחד מההסברים לתיאור מנגנון הזיכרון הקולקטיבי הוא ברצוננו לשמר את העבר מתוך הצורך לשרת את האינטרסים של ההווה.⁴⁴ בשנות השמונים, השתלבו יחדיו תהליכי הנצחה וזיכרון של השואה בחברה הקיבוצית בהכנת רשימות של קרובי משפחה שניספו בשואה. היה זה צעד ראשון להפרטת הכאב האובדן והאבל אל תוך המרחב הציבורי, בכל מה שקשור לזיכרון השואה.

ההגדות הקיבוציות היו מעין תחליף טקסי ל"פנקסי הקהילה" ול"ממורבד" – שמטרתם הייתה לרכז, לשמר ולנסות להחיות, על ידי טקסים שונים, קהילות שהושמדו. כמו כן ניסו ההגדות להנחיל את המורשת המקומית לדורות הבאים. ההגדה שילבה אלמנטים מן ההיסטוריה היהודית וגם אלמנטים אקטואליים ובאמצעות זיכרון השואה מילאו את רצונם של חברי הקיבוץ לזיכרון, בבחינת עיקרון יסוד הבונה ותורם לתרבות ולזהות היהודית-ישראלית החדשה כפי שהם ראוה.

חג הפסח בקיבוצים, על משמעויותיו ההיסטוריות הלאומיות והמוסריות, הפך למקום הטבעי לאזכור השואה ולשילובה ברוח ההתיישבות העובדת והרעיונות הסוציאליסטיים אותם ביטאה.

זה קרה בהגדות הקיבוציות עד קום המדינה. בליל הסדר של שנת 1949 נעלמו רבים מהאזכורים הללו מנוסחי ההגדות ואת מקומם תפשו כעת השירים וקטעי האומר בשבח עצמאות המדינה ותקומתה.⁴⁵

יובל דניאלי, בן קיבוץ המעפיל שמרבית משפחתו נספתה בשואה מספר :

ליל הסדר היה במידה רבה "יום הזיכרון לשואה" שלנו. עוד לא קבעו מועד זיכרון לכל היישוב, עוד לא היו אתרי זיכרון ממלכתיים כי עדיין לא הייתה מדינה. האווירה הייתה מעורפלת ולא ברורה לגבי כל מה שהתרחש באירופה. אבי הצליח להימלט מגליציה ולהגיע לארץ, אבל כל משפחתו נספתה בשואה. החברים היו חייבים לתת לזה ביטוי. משנות הארבעים ועד לתחילת שנות החמישים לא היה גוף ממלכתי שעשה את זה ולא אתר שנקבע בו לקיים טקס כלשהו. לכן, ההגדה הקיבוצית הייתה ה"יד ושם" שלנו... בקיבוץ מעוז חיים אפילו הדפיסו הגדה בשנת 1939 בשם: "הגדה שואה" וליד הכותרת היה איור ובו רואים אמא מחזיקה בילד בתוך מדורת אש. סוג של נבואה. תחושה של הנורא מכל ריחפה באוויר כבר בתחילת המלחמה. המקום הטבעי ביותר לתת לכך ביטוי היה בהגדה של פסח כדי לקיים את הפסוק: "זכור את אשר עשה לך עמלק". כבר אז זיהינו בו את גרמניה הנאצית. ליל הסדר

⁴⁴ מוריס האלבווקס, ראו: תמר קטקו, זכרון נפרד מאבן, עמ' 136.

⁴⁵ שם, עמ' 139.

היה מחולק לשניים: לפני האוכל קיימנו מסכת לפסח ואחרי האוכל, בחרדת קודש, עשינו טקס זיכרון לשואה. כך היה גם נוסח ההגדה.⁴⁶

ההגדה קיבלה משמעות מיוחדת בתנועה הקיבוצית ובקרב החוגים הציוניים הסוציאליסטיים, בעיקר בגלל רעיון הגאולה, חירות האדם ומימוש ההשתחררות מכבלי השעבוד הגיאוגרפי והאידיאולוגי כאחד. ההגדה הפכה להיות לנכס תרבותי וערכי שהקנה לה מעמד של הכרזה בדבר חירות האדם כאבן יסוד מרכזית בתהליך התהוותה של החברה היהודית – ישראלית ביישוב המתחדש. רעיון השינון והריטואליות של הסיפור, בבחינת "והגדת לבנך", הפך לחלק ממחויבות ומאחריות של ההמשכיות התרבותית העוברת מדור לדור. בהגדות קיבוציות רבות שונה הנוסח המסורתי ובמקומו נכנס תיאור מפורט של מאורעות השואה, זיכרון הנספים ומשמעותם לגבי המשך הקיום בארץ-ישראל. לתופעה זו לא היה אח ורע בארץ ובעולם כולו. חברי התנועה הקיבוצית, כולל קיבוצים של תנועת "השומר הצעיר", ראו בשואה סיפור שאינו נופל בחשיבותו מסיפור יציאת מצרים, ומאות הגדות, כללו טקסטים שעסקו בשואה ובקהילות אירופה שהושמדו.⁴⁷ כאמור, לאחר קום המדינה, התכנים השתנו, ואת מקום השואה, תפסה התקומה ועצמאות המדינה.

הזיכרון היחיד שנותר מפרק השואה של ההגדות הוא תפילת "יזכור". מרבית ההגדות מקדישות לכך את העמוד המרכזי בין כוס שנייה לכוס שלישית:

...יזכור עם ישראל כי לא תם החזון, כי רבו בין בניו ובנותיו ממשיכי מסורת הגבורה אשר קידשו את שם ישראל ונלחמו על כבוד ישראל, ובנופלים עד אחד בין חומות הגטו הבוחר ציון לנו את האמונה בעם ישראל ובחזון גאולתו... נזכור את המוני בית ישראל שנכרתו בידי צר ובאדמת גלותם ולא זכו לראות בנחמת ישראל. יזכור עם ישראל את בניו הגיבורים, אשר קידשו את שמו בלחמם ובנופלים בין חומות הגטאות, ביערות ובשדות הנכר. יזכור עם ישראל את בניו ובנותיו... הטובים בבניו, ברי לב טהורי חזון שאחזו בנשק להגן על חיי ישראל, על עצמאותם וחירותם והירו בדם את רגבי אדמתנו על הרי ירושלים, משדמות העמק עד פסגות הגליל... ובמותם ציון לנו את חידוש החיים ואת הגאולה.⁴⁸

⁴⁶ ראו: מוקי צור ויובל דניאלי(עורכים), יוצאים בחודש האביב-פסח ארץ-ישראל בהגדות מן הקיבוץ, הוצאת יד בן צבי, מכון בן גוריון, יד טבנקין, יד יערי, 2004.

⁴⁷ ראו: תמר קטקו, זכרון נפרד מאבן, עמ' 143. דוגמאות לתוכן של הגדות כאלו מובא בעמודים 144-145. ⁴⁸ שם, עמ' 146-147.

המודל עליו נבנתה העבודה – תפילת לערב יום הכיפורים .

התפילה תהיה במתכונת של תפילת ליל יום הכיפורים.

תפילה של חשבון נפש.

תפילה של שאלות לא פתורות.

המבנה של התפילה יהיה במתכונת הבאה :

א. פרקי תנ"ך	ח. עמידה
ב. הדלקת נרות	ט. וידוי
ג. סדר "נדר"	י. סליחות-התרסה
ד. מעריב – בריאה	יא. עלינו לשבח-תיקון עולם
ה. אהבה- ברית	יב. קדיש.
ו. גאולה-תקומה	יג. רשות הרבים
ז. קריאת שמע	

פרקי התנ"ך שמוקראים, כמו בערב יום הכיפורים מבטאים מצב נפשי נתון. בפרק תהלים אדם שרוי בצרה קורא מעומק ליבו ונפשו לאלוהיו. הוא מבקש מהאל שישמע את קולו ובקולו. שתהיינה אזניו של האל, שהוא פרסונה, דמות אנושית משהו, קשובות לקול התחנונים שלו. אם האל ישמור את העוונות ולא יסלח, ולא יגלה רחמים- מי יוכל לעמוד בפניו? אבל הסליחה היא מהות האל. רק מי שיש לו כח יכול לסלוח. הסליחה תביא לידי הכרת האל בידי בני אדם. האדם מחכה למוצא פיו, של האל המסתתר, המבשר סליחה, אולי חידוש הברית?

בפרק מתוך הנבואה, זוהי נבואת נחמה של ירמיהו : העם בגלות, אחרי פורענויות והרג עדיין מוצא חן בעיני האל. הלך להרגיעו, אפשר לפרש כצווי אלוהי לנביא : לך לנחם את עם ישראל והביא לו מנוחה נפשית. האל נראה מרחוק בימים סוערים, אבל אהבתו-תמיד שכנה ולכן גם עתה ירצה למשוך את העם אליו בחסד. האל, האב המרחם, יוביל את ישראל בדרך ללא מכשולים, כרועה נאמן השומר על צאנו. הוא יחדש את בריתו : זו שהופרה.

השואה הייתה אירוע שגרם לחושך לא להיגלל מפני האור, שההבדלה בין יום ובין לילה לא תמיד הועילה והייתה לחכמה. כאלטרנטיבה למעריב אני מביא את שירו של אבא קובנר- 'הם טועים המדענים'. השואה הביאה הרס ומוות מהירים יותר ממהירות האור. משחק המילים של תמימות השם- של מה שבגינו זה חוזר לא באופן ישר, אבל גם השם כשמו של אלוהים, שהיה תמים להאמין שהאדם הוא נזר הבריאה? שיש על מי לסמוך? והכותב מסרב לפיכך להאמין, באל או בכל מה שהיה ואבד. ובכל זאת, אם עדיין לא חזרו המרכיבים המפלצתיים של המשוואה הבונה את העולם, אז – ברוך הוא יום יום.

כקריאה אלטרנטיבית לברכת ה"אהבה" אני מביא את שירו של דן פגיס 'עדות'. הנאצים ועוזריהם הם בני אדם שנבראו בצלם אלוהים. העם היהודי נברא על ידי בורא אחר. מי היה אותו בורא? מה היו יחסיו עם הבורא של כלל האנושות? הבורא של העם היהודי בראם כצל, לא כדמויות בשר ודם.

מכאן שהברית בין עם ישראל לאלוהים- היא ברית בין אל לצל. בצל- אין דברים שמתים. הוא, האל לא השאיר דבר שעוד יכול למות- את הכל המית. המשורר, היהודי, עולה אל האל, יוצא מן העולם

כמת מן הסתם, קליל, כמו עשן לעשן, כמו עשן לאל שאין לו דמות וגוף. אם אין לו דמות- כיצד נהיה בצלמו? אם האין הוא המאפיין אותו- מהו סוד תפארתו ותהילתו?

קריאה אלטרנטיבית לקריאת שמע והפרשה הראשונה-קבלת עול מלכות שמים היא קריאה אלטרנטיבית מתוך הזהו אדם של פרימו לוי. פרימו לוי הידוע ביותר ביצירתו על השואה, ובמיוחד על תיאורו את הזמן שעבר עליו במספר מחנות עבודה מסונפים למחנה אושוויץ, מתאר בשיר דרמטי זה את שבירות החיים, את הגיהנום עלי אדמות שיצרו אנשים לאנשים. הוא פונה לאנשים שלא מכירים ויודעים מהו רעב, מהי אימת הניתוק מהבית, מהחברים, מהעבודה, שיראו כי ישנם אנשים שעובדים ללא מנוחה, למען פת לחם זעירה, שניצבים יום יום מול המוות, שאינם מסוגלים ללדת ולהיות הורים. השיר נע בין עבר להווה ומתכתב עם הציווי האלוהי אחרי קריאת שמע: "והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך ושננתם לבניך ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך". (דברים ו).

לוי משמיע קול של זעקה על הזוועות שאדם עולל לאדם אחר, ומעלה את השאלה עד היכן רוע ואכזריות יכולים להגיע. הוא מעורר שאלות פילוסופיות ואתיות האם זהו אדם? האם הכוונה לקרבן או למתעלל בו? ואולי לשניהם? האם אדם כזה הינו נזר הבריאה? האם זהו צלמו של האל? במידה עקיפה הוא משמיע מחאה האם זהו האל?

בפרק העוסק בחסידי אומות העולם ובמקאמה של חיים חפר. יש מקום להביא את סיפורם של חסידי אומות העולם. אחד מהם הוא סיפורו של יופ ויסטרוויל, חסיד אומות עולם הולנדי שסייע לעשרות יהודים להסתתר בהולנד ואף עזר להבריח רבים מהם מחוץ לגבולותיה לארצות נייטרליות. בשנת 1944, במהלך ניסיון הצלה של שתי נערות יהודיות נעצר ויסטרוויל על ידי הגסטאפו. הוא עונה באופן אכזרי אך לא הסגיר את שמות חבריו לפעילות ההצלה ואת המידע הרב אודות יהודים מסתתרים שהיה ברשותו. באוגוסט 1944 הוצא ויסטרוויל להורג. ימים ספורים קודם לכן הוא כתב שיר לידידיו:

אחת לי עכשיו, היינו-הך.	"... כלא, כתלים ארבעה.
אם אמות או אוסיפה לחיות.	מנעול. והפתח סתום.
אור פלא גדול בי נפקח	מאוחר. מאוחר כבר מאד.
ועשרתי, עשרתי מאד.	והאור הדולק עמום.

שעת הרהורים חרישית,	..., הנה הם הינם - כל רעי,
ולילה ארוך ומאפיל.	לצדי הם עומדים בשורה,
הזוהר אשר מתוכי-	ביחד צעדנו מול צר
שטוף שטפני כליל."	את הדרך הזאת הישרה...

יופ ויסטרוויל שהיה מורה טען כי לא יוכל לחנך כאשר הוא איננו מוחה או פועל כנגד המעשים הנוראיים של הנאצים. בזכות מעשיו הוא היה מופת לאדם הפועל על פי צו מצפנו על אף המחיר הכבד.

השואה לא הסתיימה באושוויץ-בירקנאו, טרבלינקה, מאיידנק. היא ממשיכה לטבוע את חותמה על הדורות הבאים. מחד גיסא, זוהי חוויה בלתי נתפסת, לא מוחשית, ערטילאית כמעט, עבור אלה שלא

היו שם. מאידך גיסא, גיא הצלמוות ההוא מתגלגל בדם, עובר בתורשה הגנטית, וממשיך להיות נוכח בחלומות, בהזיות, בדפוסי חשיבה והתנהגות, בהשקפת עולם, ואף באינסטינקטים. בשלב זה או אחר של חייהם מגיעים בני הדור השני, השלישי והרביעי, שלא מרצונם, לעימות עם "הירושה" הכבדה שהם גוררים על גבם. הם ובני דורם יוצרים את האפשרות לחיי אמונה לאחר השואה. אפשרות חסרת נחמה, אפשרות קרועה, אמונה של סימני שאלה.

רציונל למחזור ליום השואה

הרעיון ליצור מחזור ליום השואה משרת מספר חסכים ועונה על כמה צרכים :

1. החוסר הליטורגי.
2. תחושה שיש משמעות בציון יום זה באופן קהילתי לא פחות מציונו האישי.
3. הצורך לאגוד באנתולוגיה רחבה ומקיפה את השירה וההגות שנכתבה בנושא.
4. רצון להזכיר ולציין את פעלם של חסידי אומות העולם.
5. החובה לחנך לתיקון עולם. החובה להתבונן בעבר ולמנוע את הישנותם בעתיד.

תאולוגיה ותפילה לנוכח השואה

לב העניין הוא ניסיון לבדוק מה משמעות הבחירה של עם ישראל, ומה המשמעות שיש לברית בין אלוהים ועמו, מהי המשמעות של המתח בין חורבן לתקווה, בין סבל לאמונה? מדוע לא נכנס יום הזיכרון לשואה לתוך הסיפור האורתודוקסי? מדוע לא נוצרה תפילה מיוחדת ליום זה?

יתכן וכמה גורמים חברו להם יחדיו :

1. השואה קרובה מדי ואין עדיין שפה דתית להתמודד עם הטראומה.
2. האסון היה גדול והרסני מדי מכדי שיהיה אפשר לבטאו במילים.
3. לעומת אסונות קודמים, השואה גרמה למשבר תיאולוגי חריף. ההתייחסות הליטורגית היא אולי דווקא חוסר ההתייחסות. נראה לי כי דווקא מפני שהשואה גרמה למשבר תיאולוגי, הטיפול של האורתודוקסיה במשבר זה היא לומר שזהו איננו משבר :
- זהו איננו אירוע היסטורי חריג ששובר את הכלים ומערער את שתי אקסיומות היסוד של היהדות : א. אלוהים קיים ושופט בצדק את העולם.
- ב. לאלוהים יש ברית היסטורית מחייבת עם עם ישראל כעם נבחר.
- האורתודוקסיה מבקשת להחזיר את השואה לתוך מהלכם המוכר של האירועים ההיסטוריים ולא להפוך אותה לאירוע חריג מערער מוסדות ארץ.
- כדי להשיב את השואה לתוך המעגל ההיסטורי המוכר צריך לטשטש את ההתייחסות אליה כאל אירוע חריג.
- טשטוש חריגותה נעשה על ידי הטענה הסמויה שכל הכלים הליטורגיים הקיימים - יכולים לתת לה מענה שכבר יצרה המסורת. כל התפילות הקיימות בתוך הליטורגיה היהודית, המציינות אסונות היסטוריים - כבר מכילות את האפשרות של האבל והצער על אירוע השואה.
4. חרדת המנהיגות הדתית האורתודוקסית מלחדש וליצור (בכל תחום וגם כאן). ביום כ"ז בכסלו תשי"א החליטה הרבנות הראשית לישראל לציין את יום עשרה בטבת בכל שנה כ"יום הקדיש הכללי". יום זה נועד לאפשר לקרובי הנספים בשואה שיום קבורתם לא נודע לנהוג במנהגי יום זיכרון של הנפטרים : להדליק נרות נשמה, לומר קדיש וללמוד משניות לעילוי נשמות הנספים. על פי תקנת הרבנות הראשית, בבתי הכנסת, לאחר קריאת התורה שבתפילת שחרית, אומרים את תפילת אל מלא רחמים לזכר חללי השואה. החלטה זו של הרבנות הראשית באה בעקבות התנגדותם הנחרצת של הרבנים החרדיים המרכזיים לקבוע יום תענית נפרד לזכר השואה. המנהיגות החרדית לא קיבלה גם את הצמדת יום העשירי בטבת ליום הקדיש הכללי .

5. יש ביטויים ליטורגיים אבל רובם אינם בסידורים - לימוד משניות, מסכתות, סדרים, טקסים .
6. לא נכתבו תפילות חדשות. נכתבו קינות ופיוטים ע"י מנהיגים דתיים. אנשים מבטאים בתפילות הקיימות וגם באמצעות שירה מודרנית ופזמונים את זכר השואה (ע"ע עשרה בטבת, תשעה באב).

חינוך לתיקון עולם

תיקון העולם לקראת היותו טוב יותר, מתחיל באדם ובחינוך. הביטוי "תיקון עולם" הוא אחריותו של העם היהודי לתקן את העולם. יש הקושרים אותו עם תיקון הלב, כאשר אחד אינו יכול להתקיים ללא השני, מן הלב פנימה אל העולם החוצה.

אני מציע להעלות שאלות כמו האם אני/אנחנו היינו פועלים כחסידי אומות עולם ומדוע?

מהם מקורות היניקה של מי שבחר ללכת נגד הזרם?

האם בעקבות השואה ישנה מודעות לרצח עם או שמא פיתחנו דרך להתעלם, לאלם?

אנו מתפללים בתפילת "עלינו לשבח": "ועל כן נקוה לך ה' אלהינו, לראות מהרה בתפארת עזך, להעביר גלולים מן הארץ, והאלילים כרות יכרתון, **לתקן עולם במלכות שדי**. וכל בני בשר יקראו בשמך, להפנות אליך כל רשעי ארץ".

"תיקון עולם" הוא לפיכך במשמעות של האחריות שלנו כיהודים וכבני אדם לפעול לתיקונו של העולם, להפוך את העולם למעט טוב יותר בפעילות למען כלכלה צודקת, בשמירה על האיזון האקולוגי, בהגנה על זכויות עובדים, זכויות מיעוטים וזכויות בעלי חיים, בהבאת שלום ליושבי כדור הארץ - בני האנוש והאחרים.

משמעות לאומית לזיכרון השואה בישראל

על הילד אברם / נתן אלתרמן בהיותו ישן על מדרגות ביתו בפולין כתום המלחמה, מפחד לשכב מיטתו.

עיר פולנית,	אז ניצבת מולו אחותו הקטנה
ירח רם,	וקוראת לו הביתה בבכי.
וכתמיד עננים בשיט.	אך עונה לה אברם : שמה את ישנה
בבוא לילה שוכב הילד אברם	עם דמעת המתים על לחי.
על אבני מדרגות הבית.	
מתייצבת אמו לפניו מקרוב	לפניו מתייצבות אז שבעים האומות
וברגליה בארץ איננה נוגעת.	ואומרות:
ואומרת : אברם, קר הלילה ורטוב.	הננו עליך!
ביתה בוא, למיטה המוצעת.	בשבעים פקודות חוק ושבעים קרדומות
	אל הבית הזה נשיבך!
ועונה לה אברם:	ואותך במיטה המוצעת נניחה
אמי, אמי,	וישנת בה דום כאביך!
לא אישן במיטה ככל ילד.	ואברם בחלום
כי אותך בה ראיתי,	צועק "אבי!"
אמי, אמי,	וקורא שם אמו ועונה היא:
ישנה ובלבך מאכלת.	בני, אשרי... כי לולא הסכין בלבבי,
מתייצב אז אביו ומושיט אליו יד	לבבי בי נשבר לשנים.
וגוער בו, שקוף וגבוה.	אז בליל הושלך הס
ואומר לו : אברם, בוא הביתה מיד	וירח הועם,
בני אברם, חיש הביתה בואה.	ומול ברק פגיונות שוחרים לציד,
ועונה לו אברם:	היה דבר אדוני אל אברם, אל אברם
אבי, אבי,	הישן בפרוזדור הבית.
שם אפחד לעצום העיניים.	לאמור : אל תירא
כי אותך שם ראיתי,	אל תירא, אברם,
אבי, אבי,	כי גדול ועצום אשימך,
דום ישן בלי ראשך על כתפיים.	לך לך, דרך ליל מאכלת ודם,

אל הארץ אשר אראך. ולא היא מוליכה הספינות אלי ים!
 לך לך דרך ליל מאכלת ודם
 כחיה, כתולע, כציפור.
 מברכיך אני אברך, אברהם,
 ומקלליך אאור.

*

ויוחרא אברהם ויפול על פניו
 ויצא מני בית ושער
 כי הצו שרעם על אברם האב
 רועם על אברם הנער
 --כך. לפרק הזה בקורות העיתים
 שם קורא בעולם: בעית הפליטים!
 אך לא זו הבעיה,
 לבלרים בני חיל...
 ונתן אלתרמן, הטור השביעי, הוצאת עם
 עובד, תש"י, עמ' 14-17.
 *
 ולא היא הקורעת תיקים ותיל!

בעיצוב זיכרון השואה בישראל השתלבו גם האתוס ההיסטורי טרום השואה וגם סיפורי הגבורה והלחימה במהלך מלחמת העולם השנייה ולאחריה. אביעזר רביצקי⁴⁹ טוען כי יש להתמקד בעיקר בעוצמתו של העבר ההיסטורי שלנו מפאת היותו טריטוריה חסרת גבולות. סיפורי התשתית והמיתוסים הלקוחים מן הסביבה בה מתהווה יחס כלשהו לעבר, מעלים ללא פשרות תביעות מן ההווה על ידי שימוש בעבר. לא טיבה של ההתרחשות אלא עוצמתה בתוך מציאות מסוימת, היא שתקבע אם האירוע ייהפך לאירוע היסטורי מכונן כך שיעוצב לו זיכרון המנציח אותו. ההווה נתון ל השפעת העבר וכפוף לשליטתו, ולכן חשוב לקבוע את האירועים המשמעותיים בתוך ה'עכשיו' ואיך מחברים אותם עם הבחירות המשמעותיות של ה'אז'.

זיכרון לאומי משותף אינו יכול להיות רק אוסף מסורות מן העבר משולב באנקדוטות של זיכרונות אישיים. הוא חייב להיות זיכרון שעובר תהליכי עיבוד היוצרים שלמות משותפת בעלת משמעויות, שלא תמיד הולמת למשמעות הפרטית, אולם יוצרת גירסה אחידה, נרטיב אחד של קהילת זיכרון. האחריות על הזיכרון המשותף, או על היעדרו, מוטלת על כל פרט בקהילת הזיכרון. האוריינטציה אל העבר, השאיפה ליצור זיקה עם ההווה, והראיה ותפיסת העולם כיצד החברה הישראלית ראוי לה להתפתח בעתיד, בהם מרכיב מרכזי ובעייתי כאחד לגבי גיבוש הזהות הלאומית וההיסטורית, ומכאן, נובעים, בין השאר, המאפיינים הסלקטיביים השונים של עיצוב הזיכרון הקולקטיבי.

⁴⁹ אביעזר רביצקי, 'מיתוס משיחי ודרמה היסטורית', בתוך: מיתוס וזיכרון, גלגוליה של התודעה הישראלית, דוד אוחנה ורוברט וסטרין(עורכים), הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים, 1996, עמ' 88-103.

לטענת יהודית באומל⁵⁰, שחקרה את תהליכי הנצחת השואה בישראל, להנצחה קיימים שלושה תפקידים במובן של הזיכרון הלאומי הקולקטיבי. התפקיד הראשון הוא סוציולוגי-מעשי: העשייה המשותפת עצמה היא מקור לגיבוש ולהמשכיות. התפקיד השני הוא סוציולוגי חינוכי: ההנצחה מהווה כלי לטיפוח האתוסים ההיסטוריים והציוניים ולהעברתם מדור לדור. התפקיד השלישי הוא פסיכולוגי-תיאולוגי: באמצעות טקסים ואירועי זיכרון, משתלבת ההנצחה בדפוסי אמונה קיימים או מהווה תחליף להם, ובכך היא תורמת רבות לתהליך ההתאוששות ולחיפוש נחמה לאחר החורבן והאבדן.

עמדה אחרת מייצג משה צוקרמן⁵¹. בעיניו, תהליך הזכירה המשלב את בחירת תמונות הזיכרון יחד עם יצירתה של מסכת הנצחה ישראלית מיתית, הוא פרדוקסאלי מעיקרו, ויוצר תהליך של מחיקת הפרט ועימו זיכרון הפנים והפרטים אודות השואה. מדבריו של צוקרמן עולה כי החברה הישראלית והאידיאולוגיה הציונית בחרה במודע לזכור את השואה באופן מגמתי ומכוון, ולעשות הבה שימוש אינסטרומנטאלי לפעולותיה בתחומי החברה, הביטחון והפוליטיקה. קיימת סכנה בניכוס ובהלאמה של זיכרון השואה, שישכחו את זיכרון האדם הפרטי.

אמיל פקנהיים⁵² סבר כי יש קשר מיסטי, בין השואה לתקומה. לדעתו, הציונות לא נזקקה לשואה לשם צידוק דרכה, ועם זאת, השואה הייתה בבחינת התגלות על דרך השלילה. מבחינתו הייתה זו התגלות שיא של חרפת הקיום הגלותי, וחרפתו של השילוב הזה עוררה את הציווי ליורשי הנספים: להפך את השילוב הזה על ידי סיום מצב חוסר האונים המתמשך. לדעתו, מן השואה צמח הציווי "לא להמתין" לא לאלוהים ולא לאדם, אלא למדינה, ובכך קבע כי קיומה של מדינת ישראל הוא התשובה לשואה, והיא בבחינת הגאולה לעם הנרדף.

בן ציון דינור⁵³ היה בין הראשונים מקרב אנשי החינוך וההגות שתפס את הנחלת השואה בדרך משולבת המבוססת על שלוש נקודות מוצא: המצב הגלותי של העם היהודי, הקמתה של מדינת ישראל והמשטר הרצחני הנאצי כלפי היהודים. מדינת ישראל נמצאת בין גלות העם לבין השואה, כמתווכת ומחברת בין שני המעגלים ההיסטוריים האלה בנרטיב המתפתח של העם היהודי.

תמר קטקו⁵⁴ טוענת כי בכתיבת הפרק ההיסטורי על מלחמת העולם השנייה והשואה נפקדים שני פרקים חשובים: הלחימה היהודית במלחמת העולם השנייה – מיליון וחצי יהודים, לובשי מדים שתרמו את חלקם המשמעותי בצבאות בעלות הברית מול האויב הנאצי. האבן החסרה השנייה בבניין היא סיפורם של הפליטים, התלושים חסרי הבית והמשפחה, שהיו באחת למעפילים, ומיד אחר כך, בתהליך מזורז, לחיילים בצבא ההגנה לישראל. חלקם נפלו עוד בטרם הספיקו ללמוד את השפה ולהשתקע בארץ.

⁵⁰ יהודית ת. באומל, "לזיכרון עולם: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל", בתוך: עיונים בתקומת ישראל, מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, הוצאת המרכז למורשת בן גוריון ואוניברסיטת בן גוריון, באר-שבע, 1995, עמ' 364-387.

⁵¹ משה צוקרמן, חרושת הישראליות, מיתוסים ואידיאולוגיה בחברה מסוכסכת, הוצאת רסלינג, פטיש, סדרה לביקורת התרבות, תל-אביב, 2001, עמ' 73-137.

⁵² אמיל פקנהיים, על אמונה והיסטוריה-מסות ביהדות זמננו, ירושלים 1989, עמ' 23, וגם אמיל פקנהיים, "השואה ומדינת ישראל", שם, עמ' 108-109.

⁵³ בן ציון דינור "גורלנו ומלחמתנו בימים אלה, 1943", בתוך: זכור- דברים על השואה ולקחה, ירושלים, 1958, עמ' 40-41.

⁵⁴ תמר קטקו, זכרון נפרד מאבן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 155.

משמעות מוסרית בזיכרון השואה

ככל שגבולותיה וביטוייה של תרבות הזיכרון יהיה גמיש יותר, מוגדר יותר ומעוגן במערכת של קודים אתיים מוסכמים, כך יתאפשר שינון הזיכרון באופן אחיד ורציף ובכך נאפשר את המשך קיומו. החברה הישראלית נמצאת בתהליכים שונים של גיבוש. המפגש בין עדות, אידיאולוגיות ואמונות יצר פסיפס מורכב ומגוון של זהויות. במציאות המורכבת הזאת יש לקבוע כללים ועקרונות מוסכמים וברורים שיאפשרו לנו לחיות זה לצד זה על אף השונות, ולקיים תרבות זיכרון משותפת שהיא ביטוי לטיפוח זהות ישראלית-יהודית משותפת. חשיבותם של הקודים המוסריים בזיכרון השואה, מבוססת על תפיסת עולם חינוכית, המבקשת לראות במערכת הכללים האתיים מרכיב מרכזי במורשת התרבותית והלאומית היהודית.

טיפול תרבות של זיכרון, משמעו הסכמה משותפת על יסודות מסוימים והחלטות בדבר קווים מנחים על פיהם יתבצע הזיכרון בפועל. בבואנו לקבוע מודל לטקס יום הזיכרון לשואה, ראוי לברר מהי מידת גמישותם של הגבולות המוסריים ולהחליט מהם העקרונות המנחים אותנו בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי. השואה אינה רק הבעיה של היהודים. השואה היא בעיה של בני אדם בכלל. טקס הזיכרון ליום השואה צריך מצד אחד להכיל את מטען הזיכרונות האישי, ומצד שני לציין היסטוריה משותפת, מוסכמת ורב תרבותית על יסוד עקרונות שוויוניים, הוגנים ומוסריים.

הרעיון לשלב את זיכרון השואה בטקס ובתפילה מיוחדת, באקטיביזם חינוכי, חברתי ותרבותי בא כדי להפוך את הזיכרון מן העבר לאבן בוחן לחינוך בהווה ובעתיד.

המשמעות האוניברסאלית של זיכרון השואה היא ברית מחודשת בין בני האדם המבקשים לחיות חיים בטוחים במדינתם, בעולמם, ללמוד מטעויות העבר ולמנוע מהן לשוב ולהתרחש בעתיד.

הדגשת האלמנטים והקודים המוסריים היא הכרחית לחברה נאורה, המפחת בד בבד זהות תרבותית, שייכות לאומית אך היונקת את דרכה מחזונו המוסרי של נביאי ישראל ולאור האקטיביזם החברתי שלהם היא הולכת.

חסידי אומות עולם

גם חסידי עולם הם נושא מרכזי. עד כה הוענק תואר הכבוד חסיד אומות עולם לכ-24500 גברים ונשים מארבעים ושבע מדינות, ממגוון רחב של גילים, אמונות ודעות (מאמינים מכלל זרמי הנצרות, מוסלמים, ואגנוסטים), של דרכי החיים (מאקדמאיים משכילים ועד איכרים אנאלפביתיים) ושל מקצועות (מורים, רופאים, כמרים ונזירות, דיפלומטים ומשרתים, לוחמי המחתרות, שוטרים דייגים מנהל גן חיות, בעל קרקס ורבים אחרים).⁵⁵

בשנים שלאחר המלחמה רבים מהניצולים שמרו על קשר עם מציליהם. הם שלחו להם חבילות וכסף, הזמינו אותם לבקר בארץ והפצירו במנהיגי ישראל וב"יד ושם" להוקיר את מי שהצילו את חייהם ללא כל תמורה.

המניע היה, ללא כל ספק, חובה מוסרית והכרת תודה גדולה כלפי המצילים, אך גם צורך עמוק, תזכורת כי היה גם עולם של צדק וחמלה, היה גם אדם שבחר אחרת, בטוב, עם כל הסכנות המשתמעות מכך. היה עוד בעולם, כמו שאמר פרימו לוי על מצילו מישהו טהור ושלם, שלמענו היה עוד טעם לשרוד.

היכולת הבלתי מנוצחת של בני אדם לדבוק בערכים אנושיים ולהגן עליהם בכל מצב – היא הלקח המרגש של הזוועה.

הזכרת חסידי אומות עולם ביום הזיכרון לשואה ולגבורה היא לא רק הנצחת האומץ והאנושיות של המצילים, אלא גם עדות לחוסן ולכוח הנפשי של החברה הישראלית שבחרת בחיים, בזיכרון הטוב, בהנחלת ערכי היסוד של החברה האנושית במקום לשקוע בתהומות הייאוש והנקמה.

⁵⁵ שטינפלד אירנה, **חסידי אומות העולם**, ירושלים, גליון 67, 2012.

הגות הומניסטית אחרי אושוויץ

אחרי אושוויץ אין להוגי הדעות את האפשרות להתעלם מהרוע המוחלט, מהדעות הקדומות, מהפגיעה בזכויות האדם והפעולות האלימות וההסתה לתוקפנות והרג. הפילוסוף עמנואל לוינס הוא מן ההוגים החשובים והעמוקים שקמו אחרי השואה ודנו ביחסים הבין-אישיים ובבעיית הרוע. זכר הזוועה הנאצית נתן למשנתו כיוון אתי מובהק, שלא ניכר בכתביו שקדמו למלחמה. תורה מוסרית המדגישה את האחריות לאדם האחר- הייתה גם ביסוד תורתו של פילוסוף יהודי אחר בן זמננו- מרטין בובר, ולוינס משמיע תפיסה פילוסופית שונה, שלא כאן המקום לדון בהבדלים ביניהם. לוינס מדבר על האתיקה כזיקה בדאגה לאחר מעבר לדאגה לעצמי. רוחו של קאנט מהדהדת בתפיסתו הפילוסופית. בעוד שאצל בובר, עפ"י לוינס יש ידידות רוחנית, ויש בה אלמנט של מילוי צרכים אישיים הרי שלשיטתו, יש התניה של הדדיות ביחס לאחר⁵⁶. לוינס שואל כיצד יהדות הקנאית לעצמאותה ובאותה עת משתוקקת לאלוהים תופסת את האדם? כיצד היא משלבת את הדרישה האולטימטיבית לחירות הבחירה עם הכיסופים לטרנסצנדנטיות?

תשובתו של לוינס- בתחושת נוכחות האל ביחסי אדם לאדם.⁵⁷ היחס הראשוני בין האדם להוויה עובר דרך זיקתו לאדם.⁵⁸ מן היהדות אנו למדים על טרנסצנדנטיות ממשית, על יחסים עם האל, שהנפש אינה יכולה להכילו ושב לעדיו אין היא יכולה, במובן מסוים להכיל את עצמה. האל היהודי הוא אל המסתיר את פניו ודורש מן האדם ליטול על עצמו את האחריות לעולם. התודעה המוסרית איננה תוספת לתודעה העצמית אלא היא אופן היסוד⁵⁹ שלה האחר, הזולת, מצוי בעמדה של גובה, של האידיאל, של האלוהי, ובאמצעות יחסי עם הזולת אני נמצא בזיקה לאלוהים.⁶⁰ אתיקה היא פתיחות לצו האחר, ולא שיטה. המוסר הוא מכלול הצווים הקונקרטיים הנובעים מהפתיחות האתית.

היחס המוסרי מאחד בבת אחת את התודעה העצמית עם תודעת האלוהים. האתיקה אינה תולדה של ראיית האל, היא היא הראייה עצמה.⁶¹ כל מה שאנו יודעים על אלוהים וכל מה שאנו יכולים לשמוע מדבריו ולומר לו חייב על פי ההיגיון למצוא את ביטוי האתי. ידיעת האל בתחום המוסרי היא לפיכך הפנמת תכונותיו: "אלוהים רחום" משמע: "אף אתה היה רחום כמותו".⁶² ידיעת האל- הציות לרצונו של האחר- הוא ההנחיה העליונה: ידיעת עצם רצון האל שהוא הבסיס לכל מציאות. ביחסים האתיים הזולת ניצב לפניי כאחר המוחלט, אך האחרות הגמורה הזאת ביחס אליי אינה הורסת ואינה שוללת את חירותי. היחסים האתיים קודמים לניגודי החירויות. פניו של רעי, יש בהם שונות שאיננה אלרגית, היא פותחת פתח אל המעבר. אלוהים נעשה כך נגיש בלי לאבד דבר מהטרנסצנדנטיות שלו, אך גם בלי לשלול דבר מחירותו של המאמין.

"מעולם לא עלה משה למרום ולא ירדה שכינה על הר סיני, מלמד שפירש (התנתק) שדי מזיו שכינתו ועננו עליו" אלוהים קיפל את השמים כשמיכה, כיסה בהם את הר סיני, וכך נמצא על

⁵⁶ . מרגולין רון, לוינס והתשתית החסידי של הפילוסופיה הבובריאנית, הרצאה במסגרת כנס לכבוד פרופ' זאב גריס, אוני' בן-גוריון, 28.3.11.

⁵⁷ ע. לוינס, **חירות קשה**, הוצאת רסלינג, תל-אביב 2007 עמ' 78.

⁵⁸ שם, עמ' 83.

⁵⁹ שם, עמ' 79.

⁶⁰ שם, עמ' 79.

⁶¹ שם, עמ' 79.

⁶² שם, עמ' 79.

הקרקע בלא לעזוב כלל את השמיים. (עפ"י מסכת סוכה ה, עא.) בכך, טוען לוינס, חש ביטול קדושתו של המקודש.

הצדק שנעשה לאחר, לרעי, מקרב אותי לאלוהים באופן שאין למעלה ממנו. ללא צדק, לתפילה ולעבודת האל אין משמעות. אחריותו של האדם ביחס לרעהו היא כזו שהאל אינו יכול לבטלה. רע שאדם עושה לזולתו אינו עיקרון מיסטי שניתן להעבירו מן העולם באקט פולחני. זוהי פגיעה של אדם באדם אחר ואפילו האל אינו יכול לבוא במקומו של הקרבן. עולם שבו הסליחה היא כול יכולה הופך לבלתי אנושי. אלוהים, ממתין לשובו של האדם ממעשיו הרעים, להיפרדותו או ללידתו מחדש. האפשרויות הפתוחות בפני המאמץ האנושי הן בלתי מוגבלות והחוטא המוסרי (לוינס מכנה אותו "עושה העוול") יכול להפיק תועלת אף מן החברה הצודקת, שכן, בין בני אדם, איש איש ערב לחטאי זולתו. זהו שיא בפיתוח רעיון הסולידריות. מערכת המצוות ביהדות מהווה את המשמעת החמורה המביאה לכלל עשיית הצדק. לאחר. את פני הזולת יכול להכיר רק מי שידע לכפות כללים חמורים ולהציב גבולות למה שהוא רשאי לעשות. החיים היהודיים הם לפיכך, חיים של הקדשה לזולת.⁶³ בתהליך היפתחותו של האדם אל האחר יש ליהודי, לדעת לוינס, תפקיד חלוצי, שכן החיים היהודיים מייסדים את הקיום בעד האחר. היהדות נחשבת כטיפוס של דת אשר בה האדם הוא יחידאי ואין לו תחליף. בחירתו של האדם היא למען הגשמת הרעיון של חברה צודקת. הזיקה לאלוהי עוברת דרך הזיקה לבני האדם וחופפת את הצדק החברתי - וזהו תמצית רוחו של התנ"ך.⁶⁴ בתנ"ך ובתלמוד הסדר האתי שובר את האגוצנטריות ונוגד כל שיטה של דתיות קלה ללא מחויבות מוסרית. עודף האחריות כלפי האנושות כולה יצרה את ייחודה ובידודה של היהדות.

לוינס מבחין בין סבלו של האחר- סבל שלעולם אינו מוצדק – לבין הסבל המבורך של האני, הסובל למען האחר. הבחנה זו מביעה הגדרה חדשה של ה"אני". האני הוא קרבה בלתי אמצעית לאחר. אצל לוינס מתחלף הצו "ואהבת" בצו "לא תרצח".⁶⁵ אברהם יהושע השל מערער על הטרגסצנדנטיות של אלוהים. כמו הרמב"ם והפילוסופים של ימי הביניים הוא מתווה קו חשיבה שאלוהים חסר גוף ואישיות. הוא מרוקן מרצון דינמי, מתכונות ומכל מאפיין אנושי אחר. הוא חיצוני באופן מוחלט. גם השפה לא יכולה לתארו. אלוהים של השל חי ואכפתי. בכל פעם שהאדם חווה עמידה נוכח המסתורין, נפתח לו חלון לחוות את אלוהים שמעבר למסתורין, אלוהים החווה את האדם ואכפתי לאדם באשר הוא אדם. אלוהים של השל לא רק מבקש את האדם אלא אף תובע ממנו. השל חורג מהמסורת ההגותית שרואה בחוויה הדתית חוויה של השתוקקות לפרוץ את גבולות האנושיות, לגעת במוחלט. עבורו, הרגע הדתי איננו רגע מזוקק של בקשת האלוהים. זהו רגע הפוך - רגע שבו האדם חווה את אלוהים המבקש אותו. המודל של נביאי ישראל הוא המודל אותו הוא מציע לאדם המודרני. מודל המשלב בין הקשבה לאלוהים לבין עשייה חברתית. הנביא פוגש את אלוהים ברגע ההתגלות שתובע ממנו את אהבת האחר: "ואהבת לרעך כמוך, אני ה'" (ויקרא יט, יח). ההצעה לאדם המודרני היא לכן רגעי התגלות, שיתבעו ממנו עשייה חברתית.

⁶³ ראה: אפרים מאיר, "מקומן של ארץ ישראל ומדינת ישראל במשנתו של עמנואל לוינס", **מטפורה** 3, 1993, הערה 29.

⁶⁴ ע. לוינס, **חירות קשה**, עמ' 81.

⁶⁵ אפרים מאיר, מעשה זיכרון, עמ' 108-109.

פרימו לוי מעניק מקום מרכזי למעשים של אנושיות תוך תיאור חוסר ההומניות, שהוא חווה בעת מאורעות השואה. השיר הפותח את ספרו 'הזהו אדם?' נותן לספר כולו פרספקטיבה הומניסטית. לוי מתאר את סיפורו האישי על מנת לבנות הומניזם מחדש מתוך החורבות של אושוויץ. כתיבת הספר ארכה חודשים אחדים בלבד, ולוי מספר בו על מהלך הימים ששהה באושוויץ ועל הישרדותו (בפבר' 44 הוא נשלח לאושוויץ). הוא שרד את המחנה עם עוד שמונה מאות יהודים איטלקים מתוך שבעת אלפים וחמש מאות.⁶⁶

ספרו של לוי נפתח בשיר בו הוא שואל האם אנשים בלי שם, עם מספר על זרועם, יחפים, ללא שיער, לא מתים ולא חיים הם בני אנוש. הסופר ק. צטניק במשפט אייכמן תיאר את עצמו ואת הסובבים אותו כך: פתאום הייתי בתוך המשאית אל הקרמטוריום. שלד מוזלמן בין אין סוף שלדי מוזלמנים. כשאין אפשרות לזהותם כאיש או אישה, מי יכול לזהותם כאנושיים? השיר מסתיים בהשבעה: אם לא נזכור את אשר אירע, עלולה ההיסטוריה חלילה לחזור על עצמה. אם נשכח את המציאות הבלתי אנושית ואכזרית הזו, את הזוועה הזו שנגרמה בידי בני אדם, הדבר יכול לשוב ולחזור. ההיגיון החבוי בתוך ההשבעה הוא ההיגיון הטמון באמרה שהזיכרון מוביל לגאולה והשכחה לגלות.

בצד תיאור מקום ללא חוק מוסרי וללא חופש רצון, מקום בו "רק צדיקים גמורים או מקדשי השם יכלו להישאר חיים בלי לוותר על העקרונות ועל הערכים"⁶⁷, מביא לוי גם תיאורים רבים של חום אנושי וסולידריות. את הרצון לשרוד מלווים מעשים של אנושיות, תקשורת וקהליות. גם במחנה המוות, הגיהנום עלי אדמות, נעשים מעשים של אנושיות טהורה. גם התיאולוגיה של לוי מעידה על ההומניזם העמוק שלו: אני סבור שמשום שהמחנה אושוויץ היה קיים אל לו לאדם לדבר בימינו על ההשגחה שבמרומים", אולם בזמן שהגרמנים עוזבים את המחנה, זיכרון הישועות המקראיות עולה במחשבתם של האסירים.⁶⁸

ויקטור פראנקל, היה רופא נזירולוג ופסיכיאטר יהודי וינאי, מייסד הלוגותרפיה ושיטת הניתוח האקזיסטנציאליסטי, הנחשבת לאסכולה הווינאית השלישית בפסיכותרפיה (אחרי הפסיכואנליזה של זיגמונד פרויד והפסיכולוגיה האינדיבידואלית של אלפרד אדלר). בספרו הנודע, האדם מחפש משמעות, (שפורסם לראשונה ב-1946), תיעד פראנקל את חוויותיו כאסיר במחנה ריכוז נאצי, ותיאר את גישתו הפסיכותרפית למציאת משמעות החיים. פראנקל, שנמנה עם אסכולת הפסיכולוגיה ההומניסטית, נחשב לפורץ הדרך לשימוש באקזיסטנציאליזם כאמצעי בפסיכותרפיה. לטענה כאילו הוא שוגה בהערכת יתר של האדם ענה, כי הוא יודע שבני אדם הומניים הם מיעוט בעולם, וקריאתו עומדת כאתגר להצטרף למיעוט נעלה זה. הוא מעדיף לדבר על פוטנציאל האנושי במיטבו, שאם לא כן תהיה סכנה שהאדם יסחף לפוטנציאל האנושי במרעו.

פראנקל - מייסד הלוגותרפיה, זיהה את האנושיות עם הצורך למשמעות גבוהה יותר בחיים. הוא טען שגם במחנות המוות הצורך הזה היה קיים: "אנחנו שחינו במחנות ריכוז, זוכרים את האנשים אשר היו עוברים מצריך לצריך כדי לעודד רוחם של אחרים, כדי לפרוס להם מפרוסת-לחם האחרונה. אולי הם היו מעטים, אך די בהם להוכיח, כי אפשר ליטול מן האדם את הכל

⁶⁶ שם, עמ' 116.

⁶⁷ פרימו לוי, הזהו אדם, עם עובד, תל-אביב 1989, עמ' 98.

⁶⁸ שם עמ' 171.

חוץ מדבר אחד: את האחרונה שבחירות אנוש- לבחור את עמדתו במערכת נסיבות מסוימות, לבור את דרכו⁶⁹ "חירות רוחנית- אותה לא יכלו לשלול מאף אדם- היא שנותנת משמעות ותכלית לחיים. אם יש בכלל טעם לחיים, צריך שתהא משמעות גם לסבל. הדרך שבה האדם מקבל עליו את גורלו ואת כל הסבל הכרוך בו, הדרך שבה הוא נושא את הייסורים, נותנת לו הרבה הזדמנויות, גם בתנאים הקשים ביותר, להוסיף לחייו משמעות עמוקה יותר.

פרנקל נושא נאום בפני האסירים במחנה, שבחרו לרעוב ליום אחד ולא להסגיר לשלטונות את מי שפרץ למחסן תפוחי האדמה וגנב משם תפוחי אדמה. מצב הרוח של המורעבים ירד לשפל המדרגה. הוא מדבר בין השאר על האפשרויות הרבות למתן פשר לחיים: "סיפרתי לחברי (ששכבו בלי נוע, אם כי מפעם לפעם נשמע קול אנחה), כי פשרם של חיי האדם, בכל הנסיבות, אינו פוסק עולמית וכי פשר אינסופי של החיים כולל גם ייסורים וגסיסה, תלאות ומוות... חוסר התקווה שבמאבקנו אינו גורע מהודו וממשמעותו. אמרתי כי יש מי שמשקיף עלינו מלמעלה בשעות קשות- ידיד, אישה, אדם חי או מת, או אלוהים- והוא מצפה כי לא נאכזב אותו... כוונת דברי הייתה למצוא את המשמעות המלאה שבחינו, באותה שעה, באותה ביקתה ובאותו מצב חסר תקווה כמעט. ראיתי כי מאמצי עלו יפה. משנדלקה שוב נורת החשמל, ראיתי את ידידי, יצורים עלובים אלה, מדדים לקראתי להודות לי בעיניים דומעות⁷⁰."

מידות אנוש נמצאו בכל הקבוצות, טוען פראנקל, אף בין אלה שקל להוקיען באופן כללי. גם כאן וגם כאן היו בני שטן והיו מלאכי שרת. "זכורני, יום אחד הושיט לי אחד ממנהלי העבודה בסתר פרוסת לחם. ידעתי כי חסך אותה ממנת הלחם שלו... אותו "משהו" אנושי שאדם זה נתן לי יחד עם חתיכת הלחם- המלים והמבט שבהם ליווה את מעשהו- הם שמילאו את לבי ריגשה⁷¹."

הלוגותרפיה גורסת, שהשאיפה למצוא משמעות לחיים היא כוח המניע הראשוני של האדם. פראנקל מעמיד את ה"שאיפה לפשר" בניגוד לעיקרון של ה"שאיפה לעונג" עליו עומדת הפסיכואנליזה של פרויד, ובניגוד ל"שאיפה לכוח" המודגשת בפסיכולוגיה של אדלר⁷².

הערכים אינם רק אמצעים להתבטאותו של האדם. ה"לוגוס" או ה"פשר", פירושו לא רק התעלות מן ההווה גופה אלא משהו הניצב אל מול ההווה⁷³.

אין תשובה לחיים, אומר פראנקל, אלא בקבלת עול אחריות. הפשר האמיתי של החיים ימצא בעולם ולא דווקא בתוך האדם או בתוך נפשו. מטרתו של הקיום האנושי לא תמצא במה שנקרא הגשמת עצמו. הגשמת עצמו לא תושג אם תהיה תכלית לעצמה, אלא רק תוצאת לוואי של עילוי עצמו.

בספרה **חסד חילוני** מתארת דנה פרייבך-חפץ כיצד יצירה ספרותית היא הזמנה לדיאלוג, להשתנות, להעצמה, לבדיקה מחודשת ולהפנמת ערכים חדשים. את התגובות על אובדן האמונה בעידן המודרני מחלקת פרייבך-חפץ לשלוש קטגוריות:

1. תגובות שליליות: ניהיליזם, אסקפיזם, פסיכואנליזה;
2. תחליפים ערכיים: מרקסיזם, לאומנות, רוחניות מודרנית;

⁶⁹ ויקטור פראנקל, האדם מחפש משמעות, מבוא ללוגותרפיה, דביר, 2001, עמ' 85 – 86.

⁷⁰ שם עמ' 105-106.

⁷¹ שם, עמ' 109.

⁷² שם עמ' 119.

⁷³ שם, עמ' 120-121.

3. תגובה חיובית: ההומניזם החילוני על שלל גווניו.⁷⁴

פרייבך-חפץ סוקרת את התפתחות ההומניזם החל מפיקו דה לה מירנדולה דרך קירקגור, קאנט, יספרס, היידגר וסארטר. אלה מדגישים באופנים שונים את אופייה של האנושיות החדשה, כאקט של בחירה להתחייבות אתית, לזהות עצמית, לאוטנטיות, ודוחים את אפשרות הגאולה הדתית, שלשיטתם היא אשליה חסרת פשר.⁷⁵ פרייבך-חפץ מתרכזת בתורתו של היידגר ומצביעה על שתי האימות המרכזיות של הקיום האנושי: אימת היעדר המשמעות ואימת המוות. לכן משקשר ההומניזם עם החילוניות, נותר הפרט חסר מענה: אינו יודע מה לעשות ועל מי להישען, כדי למלא את הריק שנוצר עקב "מות האלוהים". נשאלת השאלה: מהם התכנים הקונקרטיים והחיוביים שההומניזם עשוי להציע לאדם החילוני לשם פתרון מצוקתו, והאם תיתכן גאולה חילונית?⁷⁶ פרייבך-חפץ מציעה תשובה לאובדן הדת על ידי ניסוח מושג חדש: "חסד חילוני" שפירושו הקניית תוכן הומניסטי חילוני למושג החסד הדתי הנוצרי, שמהותו קשר אישי עם הזולת מתוך אהבה, נדיבות, דיאלוג מתמיד, פתיחות ואומץ שבכוחו להעשיר את עצמיותם של שני הצדדים ולהעניק משמעות לחייהם. התוצאה של אורח חיים כזה היא גאולה. על מנת להגדיר מהו חסד, נפנית פרייבך-חפץ אל החסד הנוצרי. בטענה שבנצרות פותח מושג החסד יותר מאשר בכל דת אחרת.⁷⁷ אני סבור כי בעניין זה, הבחנתה יסודה בהחמצה, שכן היהדות עוסקת רבות בסוגי השונים של החסד. החל מספרות המקרא, עובר לתלמוד, למדרשי חז"ל ולספרות המאוחרת יותר. הוגיה המרכזיים של הפילוסופיה המערבית שהוזכרו לעיל, הושפעו מן ההגות היהודית האירופית. הם התייחסו אמנם למקורות הנצרות על שום היותם נוצרים, אולם ביחסה לחסד מושפעת הנצרות ללא ספק גם ממקורותיה היהודיים. פרייבך-חפץ מבקשת להעתיק את מודל החסד הנוצרי לחיים החילוניים. באותו אופן אפשר היה להעתיק את החסד היהודי לחיים החילוניים. הוא מושתת על אוטונומיה אישית, על דרך חיים אוטנטית, על תפישת הזולת כגורם מרכזי בקיום האנושי, על הצורך להימצא לצידו ביחסים שוויוניים, אינטימיים ודיאלוגיים, מתוך נדיבות שהיא מעבר לחובה ולא מתוך הקרבה ו/או ויתור.⁷⁸ לשיטתה, החסד החילוני נעדר אינטרס אישי והוא דורש איזון בין אהבת הזולת לאהבה העצמית. הזולת אינו תכלית להשגת האל אלא תכלית לעצמו.⁷⁹ החסד החילוני משחרר מהסוליפיזם (בדידות), ומציפיות ביחס לזולת; הוא משחרר מפחד המוות ומהסופיות האנושית, באמצעות החוויה האוטנטית והבחירה של הפרט להכפיף את עצמו לדבר מה מתוך רצון טוב ומתמשך, שהוא הצלחת החריגה מהסופיות אל האינסופיות.⁸⁰ לתפישתה, החסד החילוני מושתת על עקרון הדיאלוגיות הבובריאנית, משוחרר ממקומו המרכזי של האל בדיאלוג.⁸¹ החסד החילוני קרוב גם למפגש הלווינסיאני המושתת על פניו האינסופיות של האחר, אך ללא מגבלותיו הקשורות בחוויית אשמה, באחריות שאין להשביעה, בביטול העצמי, תוך ויתור מוחלט על רצונות אישיים, וברליגוזיות עמוקה שמותירה את האל כעקבה - כסימנה של דריכה בחול - בתוך

⁷⁴ דנה פרייבך-חפץ, **חסד חילוני**, רסלינג, תל אביב, 2009, עמ' 13, 17.

⁷⁵ שם, עמ' 24-34, 38.

⁷⁶ שם, עמ' 36, 41.

⁷⁷ שם, עמ' 41, 42, 49, 51.

⁷⁸ שם, עמ' 82-85.

⁷⁹ שם, עמ' 94-95.

⁸⁰ שם, עמ' 103-105.

⁸¹ שם, עמ' 123-124.

היחסים האנושיים. בחסד החילוני מתקיימת בחירה מוחלטת של האדם, אין בו הצעה לסדר חברתי חדש, וכאמור מתקיים בו איזון בין אהבה עצמית לאהבת הזולת.⁸² בניגוד ללווינאס, הסבור שהתביעה לחסד היא אינסופית, החסד החילוני אינו מקריב את הנותן לטובת המקבל.⁸³ פריבך-חפץ מודעת לכך שהנתינה היא בבחינת רווח למקבל ולנותן כאחד, עם זאת היא מצביעה על כך שלמתנה יש באופן מפתיע גם פוטנציאל שתלטני ומרעיל. לפיכך לשיטתה, המתנה האידיאלית היא זו שהנותן אותה אינו זקוק להכרת תודה.⁸⁴ בנקודה זו יכול היה המושג היהודי של "מתן בסתר" להאיר היטב את עקרון הנתינה בבחינת קבלה הדדית. להגדרתה, אהבה עצמית היא תנאי לאהבת הזולת, ואהבת הזולת היא אופן של אהבה עצמית, ותוצאותיה של ידידות הן: חירות מבדידות, מהסתגרות ומאטימות, הפריה הדדית מתגברת, הנאה מחברת הזולת, הבנה ושיקוף עצמיים. הידידות מכוננת את החיים הטובים, בהפקידה את העצמי בידי הזולת, עד כדי סיכון. היא דורשת משמעת והתגברות עצמית על מעצורים, הגנות ואינטרסים. הידידות היא אפוא גילום מזוקק של החסד החילוני המעצב את האני ומרחיבו.⁸⁵

בהשראת ניטשה, היידגר וקאמי היא מציעה שני אופני גאולה חילונית: האחד גאולה עצמית - שהיא פרי הכרעה פנימית להתייחסות חדשה לחיים ולאהבת הגורל של הסובייקט, מתוך בחירה במה שאי אפשר לשנותו, ובחירה בחיים אותנטיים המודעים לסופיות ולמוות. והשני הוא גאולת הזולת שמתבססת על ההנחה, שאדם יכול לגאול את ידידו באמצעות סולידריות אנושית, המגינה על כולנו בתוך עולם אדיש ואינסופי. החסד החילוני מציע שינוי ממשי, כאפשרות לגאולה.⁸⁶

הגאולה היא יחס חיובי לזולת שמהותו אהבה; היא פריצה של תפישת האני הבודד המקובלת בהומניזם, למען עיצוב עצמיות המאופיינת בנדיבות ובאהבת הזולת.

⁸² שם עמ' 137-126.

⁸³ שם, עמ' 149-146.

⁸⁴ שם, עמ' 145-139.

⁸⁵ שם, עמ' 165-157.

⁸⁶ שם, עמ' 210-203.

סיכום

בספרו "הזהו אדם?" מתאר פרימו לוי את הלילה האחרון במשלוח לאושוויץ שהוא גם הלילה האחרון בחיים: "לידי דחוקה בין גוף לגוף כמוני, ישבה כל הנסיעה אשה. הכרנו זה את זה שנים רבות. הגורל זימן אותנו יחד, אך מעט מאוד ידענו איש על רעהו. בשעה הרת הגורל ההיא אמרנו דברים שבני אדם חיים אינם אומרים. לבסוף נפרדנו בברכת שלום חטופה: כך נפרד גם כל אחד מחייו שלו; ולא היה עוד פחד בלבבנו" ("הזהו אדם?" עמ' 17). הברכה שלוי והאישה מברכים זה את זה, ברכת השלום, גם באיטלקית היא דו-משמעית ואינה קובעת אם זו פגישה או פרידה. לוי רוצה להאמין בדבר מה שייתן טעם, לחזור ולהתהלך שוב תחת השמש, לספר על התשוקה מאז. מה שלוי מוצא שנה אחרי השחרור ושנתיים אחרי המשלוח, זו סיבה לכתוב ולא לנקמה: לכתוב את הכיסופים לאהובה, לספר את סיפור השוקעים רגע לפני ששקעו.

יצירה יהודית וחיים יהודיים תרבותיים, ירדו למצולות, עלו בעשן המשרפות.

בבואי לבנות תכנית מסגרת לטקס יום הזיכרון, ראיתי לנכון לטפח רעיונות מסוימים וליצור תהליך של המשכיות והנצחה.

הטקס שבנתי מבוסס על עקרונות מורכבים ומותאמים של זיכרון משותף; מצד אחד הזכות: נטילת אחריות לקביעת דרכי הזיכרון של השואה והצבת גבולות לביטוי השונים מהווה אספקלריה לא רק לתהליך היסטורי ותרבותי משותף, כי אם ביטוי להצלחתו או כישלוננו של החינוך לטפח את ערך הזיכרון, והעלאת חשיבותה של המורשת להתפתחות הזהות והפרופיל התרבותי של כל אדם. ההחלטה ליצור טקס ותפילה לשימור זיכרון השואה, תסייע למנהיגים קהילתיים ולרבנים לצקת משמעות אותנטית לזיכרון הקולקטיבי של השואה, באמצעות פעילות תרבותית המעוררת מחשבה ומושפעת מהמציאות וצרכי השעה. מצד שני החובה: טקס בעל מסגרת אחידה של עקרונות שעל בסיסם תתאפשר עשייה משותפת של שימור זיכרון השואה. טקס כזה יבטיח כי זיכרון השואה יועבר כחוויה אישית וקהילתית. ה"זכור" הוא שלב הלימוד והשינון. ה"אל תשכח" הוא שלב המעשה וחובת היישום. שני צדדיו של הציווי הלאומי והאישי של השואה.

התפילה היא חלק מאורח החיים הדתי ומהווה צורך גם לאדם החופשי. התפילה יכולה ללכת לצידה של המבוכה, של החיפוש, של ייסורי המחשבה ואף ספקות מוטבעים בה. היא אינה מפלט, מחבוא להסתתר בו, ואין היא תחליף לעצם המעשה הפרקטי, שאינו ורבאלי. היא כמו קרן אור המאירה את ההליכה בדרך. בהתאם לאור זה אנחנו, המגששים ונכשלים בצעדינו, מגלים מהו מקומינו, מה סביבתנו ומהי הדרך בה עלינו ללכת. (עפ"י א"י השל). בתקופת השואה חיו יהודים רבים בגטאות ומחנות ריכוז תוך מצוקה קשה, התעללות, השפלה, רעב וקור, בעולם של דה-הומניזציה שנועד לכבות כל זיק של צלם אלוהי בכל אדם באשר הוא אדם.

היה כמעט בלתי אפשרי לקיים אורח חיים יהודי, ויחד עם זאת ולמרות הקשיים, יהודים רבים השתדלו לשמור על תבנית חייהם המוכרת- לקיים תפילה בציבור.

ערב ראש השנה תש"א (1940) מתאר חיים אהרן קפלן ביומנו מגילת ייסורין מניינים נסתרים למאות המתקיימים בוורשה ומספר כי "עורכים תפילה בציבור ואינם דולגים אף על הפיוטים היותר קשים. גם מגידים ונואמים אינם חסרים בהם, הכל כמנהג ישראל מקדמת דנא".

התפילה נותנת לנו את היכולת לומר בצוותא דברי התרסה כלפי שמיא, ודברי הלל על שאנו יהודים בני חורין, בעלי יכולת להמשיך בתפילה ובמעשה את מה שניסו רבים כל כך להמית בנו. היא מאפשרת לנו זיכרון אישי ומקדשת את החיים הריבוניים שיצרנו. היא מעלה על נס את גבורתם ועוז רוחם של חסידי אומות עולם ומבקשת לחנך לצדק, רחמים, שוויון וחמלה. אמירת שמם של הנספים, והתייחדות עם זכרם הוא צורך אישי, משפחתי: בניגוד להתעללות בחייהם, לביזוי ולהשפלה שרצו לתת לחייהם, שמם מוזכר בכבוד רב. בניגוד לקברם הלא ידוע, שמם כן ידוע. זהו גם מעשה התערות. ההתכנסות המשותפת לטקס זכרון היא מקור של נחמה וכוח, אישור, חידוד וחידוש הקודים המוסריים שלנו והאמונות שלנו; תחושת סולידאריות ופעולה קהילתית משותפת; קשר עם רצף הדורות והמסורת היהודית. במתח שבין עיבוד הזיכרון לבין איבוד הזיכרון, כתב אבא קובנר את "מגילות האש", ושם מובאת האגדה מהתלמוד הירושלמי על ר' נחוניא, שהיה חופר בארות, וידע בדיוק היכן ימצא מים ובאיזה עומק הם ימצאו, ועל בנו של ר' נחוניא שמת בצמא. מהו המשל והנמשל בסיפור?

1. **הבורות** – נמשלים להיסטוריה ולזיכרונות האנושיים.
2. **הידע כיצד למצוא מים בבורות** – נמשל לידע כיצד להפיק תועלת לחיים מההיסטוריה ומהזיכרונות.
3. **ר' נחוניא ובנו** – נמשלים לדור האבות שלא מצליח להעביר לדור הבנים את הידע החשוב כל כך.

החשיבות של הזיכרון היא בידע החשוב שניתן ללמוד ממנו, זיכרון-הכרחי להישרדות. ידע זה, לפי קובנר, הוא, קודם כל, העקשנות היהודית לשרוד ולקיים את אורח החיים היהודי בכל תנאי ובכל מחיר. זוהי נכונות תמידית להתנגד למה שהחיים מביאים עלינו, לקחת אחריות על גורלנו ולא לצפות שמישהו אחר יגאל אותנו. הכוח היהודי הזה, אומר קובנר, הוא זה שמאפשר ליהודים להפוך מוות לחיים.

ביבליוגרפיה

1. אפרים מאיר, **מעשה זכרון**, חברה, אדם ואלוהים לאחר אושוויץ, רסלינג, תל-אביב 6002.
6. יהוידע עמיר, **קול דממה דקה**, מחשבות אמונה וביקורת, ידיעות אחרונות, תל-אביב, 6002.
3. פנחס פלאי, **פרקים במחשבת מדינת ישראל**, ספרית בית-אל, בית-אל, 1220.
4. יהודה באואר, **הרהורים על השואה**, מכון בן-גוריון ויד ושם, ירושלים, 6001.
5. שאול פרידלנדר, **עם בוא הזיכרון... אדם, מוציאים לאור**, ירושלים, 1290.
2. אברהם יהושע השל, **אלוהים מאמין באדם**, מכון שכטר, דביר, בית מורשה, אור יהודה, 6011.
7. תמר קטקו, **זיכרון נפרד מאבן**, אתיקה של הגדת השואה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 6010.
9. ויקטור פראנקל, **האדם מחפש משמעות**, דביר, לוד, 6001.
2. דנה פריבך-חפץ, **חסד חילוני**, רסלינג, תל אביב, 6002.
10. פרימו לוי, **הזהו אדם**, עם עובד, תל-אביב 1292.
11. עמנואל לוינס, **חירות קשה**, רסלינג, תל-אביב, 6007.
16. יהודית תידור באומל, **קול בכיות**, השואה והתפילה, אוניברסיטת בר-אילן.
13. Irving Greenberg "History, Holocaust and Covenant," Holocaust and Genocide studies 5 (1) 1990.

תפילת ערבית לליל יום השואה

- א. פרקי תנ"ך
- ב. הדלקת נרות
- ג. סדר "הזהו אדם" (מקביל ל"כל נדרי")
- ד. מעריב-בריאה
- ה. אהבה-ברית
- ו. גאולה-תקומה
- ז. קריאת שמע
- ח. עמידה
- ט. וידוי
- י. סליחות- התרסה
- יא. עלינו לשבח
- יב. קדיש
- יג. רשות הרבים

א. תהלים קל
שיר המעלות : ממעמקים קראתיך יהוה.
אֲדֹנִי, שְׁמֶעָה בְּקוֹלִי :
תְּהִינָה אֲזִנֶּךָ, קְשִׁבוּת-- לְקוֹל, תַּחֲנוּנִי.
אִם-עֲוֹנוֹת תִּשְׁמַר-יְהוָה-- אֲדֹנִי, מִי יַעֲמֵד.
כִּי-עֲמֹד הַסְּלִיחָה-- לְמַעַן, תִּגְרָא.
קוֹיֵתִי יְהוָה, קוֹיֵתָה נַפְשִׁי ; וְלִדְבָרוֹ הוֹחֵלֵתִי.
נַפְשִׁי לֹאדֹנִי-- מִשְׁמָרִים לְבָקֶר, שְׁמָרִים לְבָקֶר.
יַחַל יִשְׂרָאֵל, אֶל-יְהוָה : כִּי-עַם- יְהוָה הַחֲסֵד ; וְהִרְבָּה עִמּוֹ פְּדוּת.
וְהוּא, יַפְדֶּה אֶת-יִשְׂרָאֵל-- מִכָּל, עֲוֹנוֹתָיו.

ירמיהו לא כה, אָמַר יְהוָה, מִצָּא חַן בְּמִדְבָּר, עַם שְׂרִידֵי חָרֵב ; הִלּוּךְ לְהַרְגִּיעוֹ, יִשְׂרָאֵל. מִרְחוֹק, יְהוָה
נִרְאָה לִי ; וְאַהֲבַת עוֹלָם אֶהְבֵּתִיךָ, עַל-כֵּן מִשְׁכַּתִּיךָ חֲסֵד. עוֹד אֲבִגֵּךְ וְנִבְנִית, בְּתוֹלַת יִשְׂרָאֵל : עוֹד
תַּעֲדִי תַפִּיךָ, וְיִצְאָת בְּמַחֹל מִשְׁחָקִים. עוֹד תִּטְעִי כְרָמִים, בְּהָרֵי שְׁמֶרוֹן ; נִטְעוּ נִטְעִים, וְחָלְלוּ.
כִּי יֵשׁ-יוֹם, קָרָאוּ נָצְרִים בְּהָר אֶפְרַיִם ; קוֹמוּ וְנַעֲלָה צִיּוֹן, אֶל-יְהוָה אֱלֹהֵינוּ. כִּי-כֹה אָמַר יְהוָה,
רְנוּ לַעֲקֹב שְׂמִיחָה, וְצַהֲלוּ, בְּרֹאשׁ הַגּוֹיִם ; הִשְׁמִיעוּ הַלְלוּ, וְאָמְרוּ, הוֹשִׁעַ יְהוָה אֶת-עַמָּךְ, אֶת
שְׂאֵרֵי יִשְׂרָאֵל. הִנְנִי מֵבִיא אוֹתָם מֵאֶרֶץ צָפוֹן, וְקִבְּצָתִים מִיַּרְכְּתֵי-אֶרֶץ--בָּם עוֹר וּפֶסֶחַ, הָרָה
וְיִלְדֵת יַחֲדוֹ : קָהַל גָּדוֹל, יָשׁוּבוּ הֵנָּה. בְּכִי יִבְאֹו, וּבִתְחֻנּוּנִים אוֹבִילִם--אוֹלִיכִם אֶל-נַחֲלֵי מַיִם,
בְּדֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל יִשְׁלְחוּ בָּהּ : כִּי-הִיִּיתִי לְיִשְׂרָאֵל לְאֵב, וְאֶפְרַיִם בְּכָרִי הוּא. שְׁמַעוּ דְּבַר-יְהוָה גּוֹיִם,
וְהִגִּידוּ בְּאֵיִים מִמְּרָחֵק ; וְאָמְרוּ, מִזֶּרֶה יִשְׂרָאֵל יִקְבְּצֵנוּ, וְשִׁמְרוּ, כְּרַעְיָה עֲדָרוּ. י כִּי-פָדָה יְהוָה,
אֶת-יַעֲקֹב ; וְגָאֲלוּ, מִיַּד חֲזַק מִמֶּנּוּ. וּבָאוּ, וְרִנְנוּ בְּמִרוֹם-צִיּוֹן, וְנִהְרָו אֶל-טוֹב יְהוָה עַל-דָּגְנוֹ וְעַל-
תִּירֵשׁ וְעַל-יִצְהָר, וְעַל-בְּנֵי-צֹאן וּבָקָר ; וְהִיִּיתָה נַפְשָׁם כְּגֹן רוֹה, וְלֹא-יִוָּסִיפוּ לְדַאֲבָה עוֹד. אַז
תִּשְׁמַח בְּתוֹלָה בְּמַחֹל, וּבְחָרִים וּזְקֻנִים יַחֲדוֹ ; וְהִפְכָתִי אֲבָלָם לְשִׂשׁוֹן וְנַחֲמָתִים, וְשִׁמְחָתִים
מִיָּגוֹנָם. וְרוֹיֵתִי נֶפֶשׁ הַכֹּהֲנִים, דָּשָׁן ; וְעַמִּי אֶת-טוֹבִי יִשְׁבְּעוּ, נָא-יְהוָה. כֹּה אָמַר יְהוָה, קוֹל
בְּרָמָה נִשְׁמָע נְהִי בְּכִי תִמְרוּרִים--רַחֵל, מִבְּכָה עַל-בְּנֵיהָ ; מֵאֲנָה לְהַנְחִים עַל-בְּנֵיהָ, כִּי אֵינָנוּ. כֹּה
אָמַר יְהוָה, מִנְעִי קוֹלְךָ מִבְּכִי, וְעֵינֶיךָ, מִדְּמָעָה : כִּי יֵשׁ שָׂכָר לַפְּעֻלָּתְךָ נָא-יְהוָה, וְשָׁבוּ מֵאֶרֶץ
אוֹיֵב. וְיֵשׁ-תִּקְוָה לְאַחֲרִיתֶךָ, נָא-יְהוָה ; וְשָׁבוּ בָנִים, לְגִבּוֹלָם.

ב. הדלקת ששה נרות .

נרות אלו אנו מדליקים לזכרם של קרובינו ויקירינו קרבנות השואה ולזכרם של אלה שהיו
ואיש אינו יודע אף את שמם, "למען ידעו דור אחרון בנים יולדו יקמו ויספרו לבניהם"
(תהלים עח,ו).

יזכור

יזכור אֱלֹהִים אֶת נַשְׁמוֹת אֶחֱיוֹ וְאֶחֱיוֹתָיו בְּנֵי וּבָנוֹת יִשְׂרָאֵל, חֲלָלֵי הַשּׁוֹאָה וְגִבּוֹרֶיהָ, נַשְׁמוֹת שֵׁשׁ מֵאוֹת רֶבֶבוֹת אֲלֵפֵי יִשְׂרָאֵל, שֶׁנִּסְּפוּ בַּשּׁוֹאָה וְאֶת קְהִילוֹת הַקּוֹדֶשׁ שֶׁחָרְבוּ עַל קִדּוּשַׁת הַשֵּׁם יִזְכּוֹר אֱלֹהִים אֶת עֲקֵדָתָם עִם עֲקֵדַת שְׁאֵר קִדּוּשֵׁי יִשְׂרָאֵל וְגִבּוֹרֵיו מִיָּמֵי עוֹלָם וְיִצְרוֹר בְּצִרוֹר הַחַיִּים אֶת נַשְׁמָתָם. הַנֶּאֱהָבִים וְהַנֶּעֱיָמִים בְּחַיֵּיהֶם וּבְמוֹתָם לֹא נִפְרְדּוּ. יְנוּחוּ בְּשָׁלוֹם עַל מִשְׁכְּבוֹתָם וְנֹאמַר אָמֵן.

ג. מוציאים ספרי תורה ועומדים לצידי הש"ץ. הקהל קם.

הרופא לשבורי לב ומחבש לעצבותם- תהלים קמז

נדר – אברהם שלונסקי

על דעת עיני שראו את השכול
ועמסו זעקות על לבי השחוח,
על דעת רחמי שהורוני למחל,
עד באו ימים שאימו מלסלח,-

נדרתי הנדר: לזכור את הכל,
לזכר-ודבר לא לשכח.
דבר לא לשכח-עד דור עשירי,
עד שך עלבוני, עד כלם, עד כלם,
עדי יכלו כל שבטי מוסרי. ---
קונם אם לריק יעבור ליל הזעם,
קונם אם לבקר אחזור לסורי
ומאום לא אלמד גם הפעם.

מעריב/בריאח

ברכת "מעריב" מהסידור:

בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם. אֲשֶׁר בִּדְבָרוֹ מַעְרִיב עֲרֵבִים. בְּחֻקָּהּ פּוֹתֵחַ שְׁעָרִים. וּבִתְבוּנָהּ מְשַׁנֶּה עֵתִים וּמַחְלִיף אֶת הַזְּמַנִּים. וּמַסְדֵּר אֶת הַכּוֹכָבִים בְּמִשְׁמְרוֹתֵיהֶם בְּרָקִיעַ כְּרִצּוֹנוֹ. בּוֹרֵא יוֹם וְלַיְלָה. גּוֹלֵל אוֹר מִפְּנֵי חֹשֶׁךְ וְחֹשֶׁךְ מִפְּנֵי אוֹר. וּמַעְבִּיר יוֹם וּמַבְיֵא לַיְלָה. וּמַבְדִּיל בֵּין יוֹם וּבֵין לַיְלָה. ה' צָבָאוֹת שְׁמוֹ:

אֵל חַי וְקַיִם תָּמִיד יִמְלֹךְ עָלֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד:

בְּרוּךְ אַתָּה ה', הַמַּעְרִיב עֲרֵבִים:

קריאה אלטרנטיבית

הם טועים המדענים - אבא קובנר

הם טועים המדענים, היקום לא נברא
לפני מיליארדים שנים.
היקום נברא, לפי דעתי, יום-יום.
המדענים טועים כשהם טוענים
שהיקום נברא מחמר היולי
אחד,
לפי דעתי נברא העולם יום יום
מחמרים שונים שאין בהם משתף
ורק יחס המסות שלהם, כמו
של יסוד הצער ויסוד התקוה,
עושה אותם לבני לוויה
ולאבני שפה. אני מצטער,
שעלי לקום, בכל הענוה ולערער
על הברור כל-כך והמסכם על הממחים,
שהגדולה במהירויות היא זו של האור.

שהרי אני ובשרי המואר
חזינו זה מקרוב דבר אחר
שמהירותו גדולה אף ממהירות האור
והוא גם חוזר
אמנם, לא בקו ישר, בשל עקמומיות היקום
או בשל תמימות השם.
ואם נצרף כל-זה למשוואה כדין, אולי יובן
מדוע אני מסרב להאמין, שקולך
וכל ששויתי לנגדי תמיד
וכל שהיה ממשי כל- כך ופתאם
אבד
באמת אבד לעולם.
ואם עדיין לא נבנה ממנו העולם,
ברוך הוא יום יום.

ברכת "אהבה" מהסידור

אהבת עולם בית ישראל עמך אהבת, תורה ומצוות חקים ומשפטים אותנו למדת, על כן יהוה
אלהינו, בשכבנו ובקומנו נשיח בחקיך, ונשמח בדברי תורתך, ומצותיך לעולם ועד, כי הם חיינו
וארץ ימינו, ובהם נהנה יומם ולילה. ואהבתך אל תסיר ממנו לעולם. ברוך אתה יהוה, אהב
עמו ישראל.

אלטרנטיבי :

עדות- דן פגיס

לא לא : הם בהחלט

היו בני אדם : מדים, מגפים.

איך להסביר. הם נבראו בצלם.

אני הייתי צל.

לי היה בורא אחר.

והוא בחסדו לא השאיר בי מה שימות.

וברחתי אליו, עלייתי קליל, כחל,

מפויס, הייתי אומר : מתנצל :

עשן אל עשן כל יכול

שאין לו גוף ודמות.

שִׁמְעֵי יִשְׂרָאֵל יי אֱלֹהֵינוּ יי אֶחָד:

בְּרוּךְ שֵׁם כְּבוֹד מַלְכוּתוֹ לְעוֹלָם וָעֶד:

אלטרנטיבי :

"בבני אדם רבים ואף בעמים שלמים מצוי על סף ההכרה רגש 'שכל זר הוא צר ואויב'. על פי רוב אמונה זו חבויה היטב במעמקי הנפש כדלקת זיהומית שלא התפשטה. מדי פעם היא מתגלה במעשים מקריים ולא עקביים ואיננה מקור לחשיבה שיטתית. אולם, כאשר 'האני מאמין' הסמוי מעין נהפך למחשבה שיטתית, לעיקרון מרכזי של מערכת היקשים הגיונית, בקצה השרשרת מופיע מחנה הריכוז."

(פרימו לוי "הזהו אדם").

פרשה ראשונה – קבלת עול מלכות שמים

אֶחָדְךָ אֵת יי אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מַאֲדְךָ : וְהָיוּ חֻדְבָּרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֲנִי מְצֹנֶה הַיּוֹם
עַל לְבָבְךָ : וְשִׁנְנֶתָם לְבָנֶיךָ וְדִבְרֶתָ בָּם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלֶכְתְּךָ בְּדֶרֶךְ וּבְשֹׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ : וְקִשְׁרֶתָם לְאוֹת
עַל יָדְךָ וְהָיוּ לְטֹטְפֹת בֵּין עֵינֶיךָ : וְכִתְבֶתָם עַל מְזוֹזֹת בֵּיתְךָ וּבְשַׁעְרֶיךָ :

אלטרנטיבי :

בכל לבי-ר' יהודה הלוי

בכל לבי, אמת, ובכל מאודי אהבתיך, ובגלויי וסודי.
שמך נגדי - ואיך אלך לבדי? והוא דודי - ואיך אשב יחידי?
והוא נרי - ואיך ידעך מאורי? ואיך אצען? - והוא משען ב ידי.

בכל לבי, אמת, ובכל מאודי אהבתיך, ובגלויי וסודי.
שמך נגדי - הקילוני מתים לא ידעו כי קלוני על כבוד שמך כבודי.
מקור חיי - אברכך בחיי, וזמרתי - אזמרך בעודי

מקור חיי - אברכך בחיי, וזמרתי - אזמרך בעודי

הזהו אדם?

אתם היושבים באין מחריד	כצפרדע ביום חורף וכפור.
במשכנות מבטחים ;	הרהרו וזכרו כי כל זאת אירע
אתם המוצאים מאכל חם ופני ידיד	והיו הדברים האלה:
בשובכם הביתה עם דמדומים:	אשר אנוכי מצוכם
התבוננו וראו הזהו אדם	לחקוק בלבבכם.
העובד בביצה הקרה ;	
הוא, שאינו יודע מנוחה ונלחם	ושיננתם אותם לבניכם
למען פת-לחם זעירה.	בשבתכם בבית בלכתכם בדרך,
שבעבור "כן" או "לא" לבן-מוות היה.	בשכבכם ובקומכם.
התבוננו וראו האם אשה היא זאת.	והיה כי תידומו – יאבדו בתיכם
בת בלי שם ובלא שיער ;	ויך בכם החולי מכף רגל עד קודקוד.
שלא נותר בה עוד כוח לזכור,	ויהפכו מכם פניהם יוצאי חלציתכם, עוד.
שעיניה ריקות וצונן חיקה	

פרשה שניה [נוסח חלופי] – קבלת עול מצוות (דברים ל')

והיה כי-יבאו עליך כל-הדברים האלה, הבִּרְכָּה והקִלְלָה, אֲשֶׁר נָתַתִּי, לְפָנֶיךָ ; וְהִשְׁבַּתְּ, אֶל-לִבְּךָ, בְּכָל-הַיּוֹם, אֲשֶׁר הִדִּיחָךְ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ שְׁמָה. ב' וְשִׁבַּת עַד-יְהוָה אֱלֹהֶיךָ, וְשִׁמַּעְתָּ בְּקוֹלוֹ, כָּכָל אֲשֶׁר-אֲנֹכִי מְצַוְךָ, הַיּוֹם : אֵתָהּ וּבְנֶיךָ, בְּכָל-לִבְּךָ וּבְכָל-נַפְשְׁךָ. ג' וְשָׁב יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֶת-שְׁבוּתְךָ, וְרַחֲמֶךָ ; וְשָׁב, וְקִבַּצְךָ מִכָּל-הָעַמִּים, אֲשֶׁר הִפִּיצְךָ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ, שָׁמָּה. ד' אִם-יְהִיָּה נִדְחָךְ, בְּקִצְצֵה הַשָּׁמַיִם--מִשָּׁם, יִקְבָּצְךָ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ, וּמִשָּׁם, יִקְחֶךָ. ה' וְהִבִּיאְךָ יְהוָה אֱלֹהֶיךָ, אֶל-הָאָרֶץ אֲשֶׁר-יָרְשׁוּ אֲבֹתֶיךָ--וִירְשָׁתָהּ ; וְהִיטַבְךָ וְהִרְבֶּךָ, מֵאֲבֹתֶיךָ... כִּי הַמִּצְוָה הַזֹּאת אֲשֶׁר אֲנֹכִי מְצַוְךָ הַיּוֹם לֹא נִפְלְאת הוּא מִמֶּךָ וְלֹא רַחֲקָה הוּא : לֹא בְּשָׁמַיִם הוּא לֵאמֹר מִי יַעֲלֶה לָנוּ הַשָּׁמַיִמָּה וְיִקְחֶהָ לָנוּ וְיִשְׁמַעְנוּ אֹתָהּ וְנַעֲשֶׂנָּה : וְלֹא מֵעֵבֶר לֵאמֹר הוּא לֵאמֹר מִי יַעֲבֹר לָנוּ אֶל עֵבֶר הַיָּם וְיִקְחֶהָ לָנוּ וְיִשְׁמַעְנוּ אֹתָהּ וְנַעֲשֶׂנָּה : כִּי קְרֹב אֵלֶיךָ הַדָּבָר מְאֹד בְּפִיךָ וּבִלְבָבְךָ לַעֲשׂוֹתוֹ : רְאֵה נָתַתִּי לְפָנֶיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב וְאֶת הַמָּוֶת וְאֶת הָרָע : אֲשֶׁר אֲנֹכִי מְצַוְךָ הַיּוֹם לֵאמֹר אֵת יִי אֱלֹהֶיךָ לִלְכֹּת בְּדַרְכָּיו וּלְשַׁמֵּר מִצְוֹתָיו וְחֻקֹּתָיו וּמִשְׁפָּטָיו וְחַיִּית וְרַבִּית וּבְרָכָה יִי אֱלֹהֶיךָ בְּאָרֶץ אֲשֶׁר אֵתָהּ בָּא שְׁמָה לְרִשְׁתָּהּ : הַעֲדַתִּי בְכֶם הַיּוֹם, אֶת-הַשָּׁמַיִם וְאֶת-הָאָרֶץ--הַחַיִּים וְהַמָּוֶת נָתַתִּי לְפָנֶיךָ, הַבִּרְכָּה וְהַקִּלְלָה ; וּבְחִרְתָּ, בְּחַיִּים--לְמַעַן תַּחֲיָהּ, אֵתָהּ וְזֶרְעֶךָ.

אלטרנטיבי :

אנא אלך / ר' ישראל נג'ארה, צפת המאה ה-16

אֲנִי מִפְּנֵיךָ אֶבְרָחָם	אֲנִי אֵלֶיךָ מְרוֹחֵךְ
וּבְצֵל יָדְךָ אֶגִּיל אֶפְרַח	אֶבְרַח מִמֶּךָ אֵלֶיךָ

אֵתָהּ הָאֵל עוֹשֶׂה פֶּלֶא	יְהִי כְבוֹדְךָ עוֹלָם מְלֵא
שֵׁם אֶמְצֵא אוֹרְךָ יִזְרַח	אִם לְשָׁמַיִם אֶעֱלֶה

וְאָרֶץ לֹא תִכְלֶךָ	שָׁחַק לֹא יִכְלָכֶלְךָ
לֹא כִּי בְּקוֹל יִצְרַח	מִי יִמְלֹל רֵב גְּדֹלְךָ

וְאָרֶץ הַדּוֹם רִגְלְךָ	רִקְיַעִי רוֹם הֵם כִּסְאֶךָ
צִפּוֹן דְּרוֹם מִעֲרַב מִזְרַח	גְּדוֹל שְׁמֶךָ וְהוֹ לְךָ

אֶצִּיעָה שְׂאוֹל הַנֶּדֶךְ	אֶסֶק שָׁמַיִם שֵׁם אוֹרְךָ
תִּקְחֵנִי בְּלִי טָרַח	אֲחֵרִית יָם גַּם שֵׁם יָדְךָ

וּבְחֻמְלָתְךָ אֲבֹא בֵּיתְךָ	לִכֹּן אֵין לִי מְנוּס בִּלְתָּךְ
תִּזְרְנִי דָרְךָ וְאֶרֶח	וְאֶקַּח מִגֵּן תִּזְרְתָּךְ

פרשה שלישית – ציצית – יציאת מצרים (במדבר ט"ו)

ויאמר יי אל משה לאמר: דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם ועשו להם ציצת על כנפי בגדיהם לזררתם ונתנו על ציצת הכנף פתיל תכלת: והיה לכם לציצת וראיתם אתו וזכרתם את כל מצות יי ועשיתם אותם ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זנים אחריהם: למען תזכרו ועשיתם את כל מצותי והייתם קדשים לאלהיכם: אני יי אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים להיות לכם לאלהים אני יי אלהיכם. אמת:

גאולה-תקומה

ברכת גאולה שבכל דוד ודוד

אמת ויציב ונכון וקיים הדבר הזה עלינו לעולם ועד. עזרת אבותינו ואמותינו, אתה הוא מעולם. מגן ומושיע לדורותינו. אשרי שישמע למצותיך ותורתך ודברך ישים על לבו: ממצרים גאלתנו יי אלהינו. ומבית עבדים פדיתנו. שרידי חרב הצלת ופליטי חנק מלטת. נדחים אספת ונפוצות קבצת ושובו בנים לגבולם. על זאת שבחו אהובים ורוממו אל. ונתנו ידידים תהלות לאל עליון: כמשה מרים ובני ישראל לך ענו שירה בשמחה רבה. ואמרו כלם:

מי כמכה באלים יי. מי כמכה נאדר בקדש. נורא תהלת. עשה פלא: שירה חדשה שבחו גאולים לשמך על שפת הים. יחד כלם הודו והמליכו ואמרו: יי ימלך לעולם ועד:

אלטרנטיבי:

ידידי השכחת רבי יהודה הלוי ספרד מאה 11-12

ידידי השכחת חנותך בבין שדי
ולמה מכרתני צמיתות למעבדי
הלא אז בארץ לא זרועה רדפתיד
ושעיר והר פארן וסיני וסין עדי

והיו לך דודי והיה רצונך בי
ואיד תחלק עתה כבודי לבלעדי
דחוייה אלי שעיר הדופה עדי קדר
בחונה בכור יון מענה בעל מדי

היש בלתיך גואל ובלתי אסיר תקוה
תנה עזך לי כי לך אתנה דדי

ברכת "השכיבנו"

השכיבנו יי אלהינו לשלום, והעמידנו מלכנו לחיים. ופרוש עלינו ספת שלומך. ותקננו בעצה טובה מלפניך. והושיענו למען שמך. והגן בעדנו: והסר מעלינו אויב דבר וחרב ורעב ויגון והרחק ממנו עוון ופשע ובצל כנפיך תסתירנו. כי אל שומרנו ומצילנו אתה. כי אל מלך חנון ורחום אתה: ושומר צאתנו ובואנו לחיים ולשלום מעתה ועד עולם:

ופרס עלינו סכת רחמים וחיים ושלום. ברוך אתה יי הפורס סכת שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ועל ירושלים:

תפילת עמידה

אדני שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך:

א. אבות ואמהות

ברוך אתה יי אלהינו ואלהי אבותינו ואמותינו, אלהי אברהם, יצחק ויעקב. אלהי שרה, רבקה, רחל ולאה: האל הגדול הגבור והנורא אל עליון. גומל חסדים טובים וקונה הכל. וזוכר חסדי אבות ואמהות. ומביא גאולה לדורותיהם למען שמו באהבה: מלך עוזר ומושיע ומגן:

ברוך אתה יי, מגן אברהם ופוקד שרה:

ב. גבורת יי

אתה גבור לעולם אדני. משפיל אף מרום אתה רב להושיע: מוריד הטל: מכלכל חיים בחסד. מחיה הכל ברחמים רבים. סומך נוֹפְלִים. ורופא חולים ומתיר אסורים. ומקיים אמונתו לישגי עפר. מי כמוך בעל גבורות ומי דומה לך. מלך ממית ומחיה ומצמיח ישועה: ונאמן אתה להחיות מתים: ברוך אתה יי. מחיה המתים:

בתפילה בלחש:

אתה קדוש ושמך קדוש וקדושים בכל יום והללוך סלה.
ברוך אתה יי. האל הקדוש:

ד. ברכת קדושת היום

אתה בחרתנו מכל העמים, אהבת אותנו ורצית בנו ורוממתנו מכל הלשונות, וקדשתנו במצוותיך, וקרבנותנו מלכנו לעבודתך, ושמך הגדול והקדוש עלינו קראת:

אלוהינו ואלוהי אבותינו ואמותינו, יעלה ויבוא ויפקד ויזכר זכרוננו ופקדוננו וזכרון אבותינו ואמותינו, וזכרון כל עמך בית ישראל לפניך, לפלטה לטובה, לחן לחסד ולרחמים, לחיים ולשלום, ביום הנורא הזה.

ה. עבודה

רצה יי אלהינו בעמך ישראל ותפלתם באהבה תקבל. ותהי לרצון תמיד עבודת ישראל עמך: ושכון בציון ויעבדוך עבדיך בירושלים. ותחיזנה עינינו בשוכך לציון ברחמים: ברוך אתה יי, המחזיר שכינתו ועמו לציון:

ז. הודאה

מודים אנחנו לך, יהוה אלהינו, על מתנת הזיכרון, המקשרת דור לדור, והמאחדת אותנו עם יקירינו שנשפו בשואה. עתידם בתוכנו ובמעשינו,, וכשאנו מזכירים אותם, זכרם חי עמנו לנצח נצחים ולמנוחת עולמים.

אלוהינו ואלוהי אבותינו ואמותינו, צור חיינו, מגן ישענו אתה הוא לדור ודור. מודים אנחנו לך על שבימי שיבת ציון השנייה כשבאה שארית הפליטה גיא ההריגה, ובגני עמך מכל תפוצותיהם, שלטו זדים בארץ קדשנו ונעלו שערים בפני נרדפים. אז קמו שבעה גוים להכרית עמך ישראל. ואתה ברחמיך הרבים עמדת להם בעת צרתם. להקהל ולעמוד על נפשם ללמד ידיהם לקרב אצבעותיהם למלחמה. מסרת רבים ביד מעטים וזדים ביד בני בריתך.

ולך עשית שם גדול וקדוש בעולמך. ולעמך ישראל עשית תשועה גדולה ופרקן כהיום הזה: ואחר כך נקבצו בניך לבנות את ארצך ולהבנות בה. וכשם שעשית נסים לראשונים, כך תעשה לאחרונים. ותושיענו בימים האלו בבימים ההם.

ברוך אתה יי, הטוב שמך ולך נאה להודות.

אלטרנטיבי:

לו יהי/נעמי שמר

עוד יש מפרש לבן באופק
מול ענן שחור כבד
כל שנבקש לו יהי.
ואם בחלונות הערב
אור נרות החג רועד
כל שנבקש לו יהי.

לו יהי, לו יהי
אנא - לו יהי
כל שנבקש לו יהי.

אם המבשר עומד בדלת
תן מילה טובה בפיו
כל שנבקש לו יהי
אם נפשך למות שואלת
מפריחה ומאסיף
כל שנבקש לו יהי

לו יהי, לו יהי...

מה קול ענות אני שומע
קול שופר וקול תופים
כל שנבקש לו יהי

לו תישמע בתוך כל אלה
גם תפילה אחת מפי
כל שנבקש לו יהי

לו יהי לו יהי.....

בתוך שכונה קטנה מוצלת
בית קט עם גג אדום
כל שנבקש לו יהי.
זה סוף הקיץ סוף הדרך
תן להם לשוב הלום
כל שנבקש לו יהי.

לו יהי, לו יהי....

ואם פתאום יזרח מאופל
על ראשו אור כוכב
כל שנבקש לו יהי.
אז תן שלוה ותן גם כוח
לכל אלה שנאהב
כל שנבקש לו יהי.

ז. ברכת שלום

שים שלום טובה וברכה. חיים חן וחסד ורחמים עלינו ועל כל ישראל עמך. ברכנו אבינו בלנו באחד באור פניך. כי באור פניך נתת לנו יי אלהינו תורת חיים ואהבת חסד. וצדקה וברכה ורחמים וחסידים ושלום. וטוב בעיניך לברך את עמך ישראל ואת כל העמים בכל עת ובכל שעה בשלומך: ברוך אתה יי. עושה השלום.

אבינו מלכנו ליום השואה

אבינו מלכנו, המחיה בטובו כל חי-סבלנו :

אבינו מלכנו, המרומם שפלים-נרדפנו :

אבינו מלכנו, הפודה שבויים- היינו לעבדים :

אבינו מלכנו, אוהב עמו ישראל- אימה הוטלה בנו :

אבינו מלכנו, רב החסד – עונינו :

אבינו מלכנו, שמלוא הארץ צדקו ורחמיו – ילדינו הוטחו למוות :

אבינו מלכנו, שנתן לנו את תורת אמת – הובלת מיליונים אל קברם :

אבינו מלכנו, המבטיח להרבות זרע יעקב כעפר הארץ – שליש מבני עדתך נטבחו בדור אחד למען שמך :

מי כמוכה באלים ה' מי כמוכה נאדר בקודש נורא תהילות עושה פלא :

אבינו מלכנו, אמנו... אבינו!-

מדוע תאלם כשהרשע מהרס בילדינו?

אבינו מלכנו, אשר בחר בנו וקדשנו מכל העמים-

למה נבחרנו לשאת בדיכוי אכזר זה?

אבינו מלכנו, זוכר הברית- השכחת את עמך?

כלום אנו, אלא, חומר לתבערת חמתם של רודנים או שמא לשמך אנו סובלים אלוהינו?

יברך ה' וישמרך- רחם עליו באהבת עולם – עננו.

יאר ה פניו אליך ויחונך- תן בליבנו לדעת ולהבין את משמעות חיינו וייעודם.

ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום- חדש ימינו כקדם וחוננו בשלומך. (מתוך סידור "בית אל")

"וידוי" אברהם הולץ ארה"ב תשכ"א. (לנשמות אחינו ואחיותינו שנספו בשואה)

על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם באטימות און
ועל חטא שחטאנו לפניך ולפניהם באזלת יד
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בבטחון כזב
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בבגידת רעים
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בגנבת דעת
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בגובה לבב
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בדעת ובדבור
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בדכוי לבבות
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בהבל פינו
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בהסוס ובהרהור
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בועידת שוא
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בוכוחי סרק
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בזהירות יתר
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בזחלנות שוטה
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בחבוק ידיים
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בחזקת המצח
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בטמטום המח
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בטפשות פה
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם ביאוש מדעת
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם ביראת נדיבים
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בכריעת ברך
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בכניעות
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בלהגנות
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בלשון הרע
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם במשפט ובמאמר
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם במורא ובמגור
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בנאומים
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בנעילת שערים
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בסבלנות
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בסכול עצות
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בעליזות חיינו
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בעלום עין
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בפחד ובפחז
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בפצוי ופיוס
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בצדוק הדין
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בצדית רע
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בקשיחות הלב
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בקצר ראות
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם ברפוי ידיים
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם ברע מעללים
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בשאננות רוח
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בשקרנות מגנה
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בשנאת חנם
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בשקור עין
על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בתעמולת שקר
ו על חטא שחטאנו לפניך ולפניהם בתכסיסי מרמה
ועל כלם אלוה סליחות סלח לנו, מחל לנו כפר לנו.

לפניך-מלך מלכי המלכים, לפניך-הקדושים שנטבחו.

על חטא השתיקה
 על חטא האדישות
 על חטא השותפות הסמויה-הנייטרלית
 על חטא סגירת הגבולות
 על חטא הבריחה מאחריות
 על חטא האדישות
 על חטא השתיקה
 על חטא סגירת הגבולות
 אל תהי מחילה לפני כס הכבוד ומי ייתן והזיכרון יחלחל בנו בכל צהריים שטופי שמש בשתיקות
 פתאומיות עם חברים, בשכבנו ובקומנו.

"ואם גם יתרחש נס הנסים
 ומקברם יקומו המתים,
 כל חללי עמי : המרסקים,
 החתוכים, החנוקים והשרופים,
 כל אחיותי המענות, המחללות,
 והם מלבבלים בהוד פלאים,
 והם זורחים בטללי אלמות,
 וכל מחשך בצחוק זיום יציפו-
 אך את לבי, כל עוד ידפק לבי,
 האפל ילוה, אותו האפל
 אשר אפך אחי על גרדמם...
 ואם גם אלהים ברב רחמיו
 יגיש לי כוס השכחה-
 בה לא אגע! אמר : אלוה, סלחה!

הן אם אטעם מכוס השכחה

אני אהיה לא אני!...

וכל עוד בי ידפק לבי

וכל עוד לא אדע על מה ולמה

עוללת כל אשר עוללת-

לשכח לא אוכל, לשכח לא ארצה!..."

מתוך " ואני תפילתי" –(תנועה מסורתית)

עלינו לשבח - נוסח חלופי הרב דן פרת

עלינו לשבח לבורא הכל
 שנתן חלקנו במעשה בראשית,
 להודות על שאנו בני אדם -
 זרועות לחבק מלוא יפי העולם;
 שלימד ליבנו לבחון
 רעד נר נשמתנו
 בשאון ההמון.
 ואנחנו כורעים ומשתחוים ומודים
 על מתנה זו הקרויה חיים - שיתקדשו אם בחסד נבחר.
 אנו עומדים לפניך בתפילה, שפתינו נפתחות למילים של תורה,
 כל עצמותינו אומרות מי כמוך
 מציל עני ממנו
 עני ואביון מגוזלו;
 ככתוב בתורתך: "וידעת היום והשבת אל לבבך (דברים ד' ל"ט)
 ואנחנו מקבלים
 בידנו אלה לפתוח דרכים,
 ללכת בדרכיך
 דרכי האלוהים.

אלטרנטיבי: חסידי אומות עולם

במחנות הריכוז, במעבדה חיה זו ובמגרש ניסויים זה, ראינו אחדים מחברינו מתנהגים כחזירים,
 בעוד אחרים מתנהגים כקדושים. אפשרויות אלה ואלה גנוזות באדם. איזו מהן יגשים, דבר זה
 תלוי בהכרעות ולא בתנאים.⁸⁷

חסידי האומות / חיים חפר

אני שומע את הכינוי "חסידי האומות", ואני מנסה
 אני מנסה לחשוב על האנשים שנתנו לי מסתור ומחסה
 אני מנסה לחשוב ושומע ושואל: לו הייתי במקומם
 מה הייתי עושה?
 אם אני, בתוך אוקיינוס של שנאה, מול עולם מתמוטט ובווער
 אם אני הייתי נותן מסתור לבן עם אחר?
 אם אני הייתי מוכן, אם בני משפחתי היו מוכנים
 לחיות בפחד מתמיד כזה בתוך הרחוב בתוך השנים
 לחלום בלילות את צעדס הכבד והמאיים של התליינים
 מוכן להמשיך ולהלך בין מטחי היריות ולהבי הסכינים
 בתוך לחשי הרכילות ומלמולי השמועות ותקוות המלשינים.
 וכל זאת - לא לילה אחד, לא חודש, אלא - שנים!
 וכל זאת - בלי לבקש שכר מן הקורבנות, רק את לחיצת ידם
 וכל זאת - רק מפני שאדם לאדם חייב להיות אדם
 ואני חוזר ושואל את עצמי, עכשיו ומכאן:
 האם אני האם אני הייתי מוכן?
 בתוך המלחמה הנוראה - הם-הם שעמדו יום-יום בקרב
 והם הצדיקים שבסדום שבזכותם העולם לא חרב
 הם בתולדותיו של עמי הרצוח, החנוק הירווי והמת
 היו עמודי החסד והרחמים שעליהם העולם עומד
 ובפניהם, בפני גבורתם, שהיא עדיין לנו חידה
 אנחנו, היהודים, מרכינים את ראשינו - בתודה".

⁸⁷ ויקטור פרנקל, "האדם מחפש משמעות".

שהשמש תעבור עלי
מילים: יורם טהרלב לחן: חנן יובל

ישנם ימים ללא מרגוע
 במ לא אמצא לי נחמה
 ומוכרחה אני לנגוע
 בעשבים, באדמה
 לפסוע באותה הדרך
 בתוך פריחת הכרכומים
 ולהיות כל כך אחרת
 ולפרוח ערב הגשמים.

רק תפילה אשא
 הוי אלי, אלי
 שהשמש תעבור עלי
 ותראה לי שוב את משעולי
 הוי אלי, אלי
 רק תפילה אשא
 שהשמש תעבור עלי
 ותיקח אותי אל המסע.

ואם אשוב אל זאת הארץ
 ואם אפסע שוב בדרכים
 האם כקדם יכירוני
 האנשים והפרחים.

רק תפילה אשא...

האם אמצא את כל היופי
 האהבה הנושנה
 אשר היתה שם כשעזבתי
 עת אהבתי פעם ראשונה.

קדיש

יתגדל ויתקדש שמה רבא. בעלמא די ברא כרעותה וימליך מלכותה בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל בעגלא ובזמן קריב, ואמרו אמן: יהא שמה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמא: יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמה דקדשא. בריך הוא. לעלא מן כל ברכתא ושירתא תשבחתא ונחמתא דאמירן בעלמא. ואמרו אמן: יהא שלמא רבא מן שמיא וחיים עלינו ועל כל ישראל. ואמרו אמן: עשה שלום במרומיו. הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל. ועל כל יושבי תבל ואמרו אמן:

קדיש אלטרנטיבי ליום השואה (מתורגם מאנגלית מתוך סידור "שים שלום" ניו-יורק 5891)

יתגדל אושוויץ

ויתקדש לודג'

שמה רבא. פונאר

בעלמא די ברא כרעותה, באבי-יאר

וימליך מלכותה מאידנק

בחייכון וביומיכון בירקנאו

ובחיי דכל בית ישראל, קובנו

בעגלא ובזמן קריב, ינובסקה ואמרו אמן.

יהא שמה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמא

יתברך וישתבח טרזיינשטט

ויתפאר ויתרומם בוכנוולד

ויתנשא ויתהדר טרבלינקה

ויתעלה ויתהלל וילנה

שמה דקדשא, בריך הוא, ברגן-בלזן

לעלא מאוטהאוזן

מן כל ברכתא ושירתא, דכאו

תשבחתא ונחמתא מינסק

דאמירן בעלמא, וורשה

ואמרו: אמן. יהא שלמא רבא מן-שמיא וחיים עלינו ועל כל ישראל, ואמרו: אמן. עשה שלום במרומיו, הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל, ואמרו: אמן.

קריאה אלטרנטיבית לקדיש

מקום ששם נדמו / לאה גולדברג

ובנפול כוכבי הערב
אל השחור אשר לנחל
הבהבה גם דמעתנו
ככוכב נושר מעל

במקום ששם נדמו
ציפורי השיר עם ערב
שם ישבנו גם בכינו
בזכרנו את פניו

הבהבה גם דמעתנו
עד שבאה רוח ערב
ותמחה את עקבותינו
ותייבש אחרית הטל

שם נותרה עוד קרן סהר
עלי גל גוסס בנחל
שם ישבנו גם בכינו
על אחינו שלא שב .

שם זכרנו שם בכינו
שם אהבנו את אחינו
ועצי החוף הרכינו
ענפים לחים מטל

אל מלא רחמים

אל מלא רחמים שוכן במרומים, המצא מנוחה נכונה על כנפי השכינה, במעלות קדושים וטהורים כזהר הרקיע מזהירים נשמות ששת מיליוני היהודים, חללי השואה באירופה, שנהרגו, ושאספו, שכל חטאם היה היותם בני עמך ישראל. לכן בעל הרחמים הסתירם בסתר כנפיו לעולמים, וצור בצרור החיים את נשמותיהם, ה' הוא נחלתם, וינוחו בשלום על פזורי משכבם, ונאמר אמן.

אלי אלי-חנה סנש

אלי אלי
שלא יגמר לעולם
החול והים
רשרוש של המים
ברק השמים
תפילת האדם.

אנתולוגיה- שבעה שערים

שער יזכור אישי

איך / רבקה פוטרמן

איך שומרים זיכרונות
 איך אוספים רגעים,
 איך שוזרים געגועים
 איך זוכרים צלילים,
 איך מקבצים רסיסי חיים
 איך אורגים בהם חיוכים,
 איך חורזים תקוות
 איך טווים שאיפות,
 איך רוקמים מילים
 איך נוצרים חבר/ה, בן/ת כה טוב/ה,
 איך??

עוטפים בצער ובכאב
 נוטעים הכל עמוק בלב,
 משקים באהבה
 בזרם של דמעות
 וממתינים....

תפילה- משה בסוק

על כל כנפיים ששמחו לצמוח
 ולא הגביהו עוף
 על גיל אשר המריא לשמוח
 וצנח ערוף-
 שאי נפשי תפילה.

על כל חלום אשר נפל על סלע-
 גלוי-עיניים, משתוקק,
 על שיר שהתנגן במרחקים כפלא

וייחנק-

שאי נפשי תפילה.

על כל אשר נשא נפשו להעלות
 בעמק הבכא,
 על כל אשר ביקש להיגלות
 ולא זכה-
 שאי נפשי תפילה.

איגרת קצרה לאלוהים - קהת קליגר תירגם מיידיש בני מר

תועה בינות בתים נוטים, רק הפקר מולי. אני ביד עולם-מתים- ואין רחם, אלי. קח את הנשמה לך ותן לי קצת שמחה הנה גופי, גם הוא שדל להיות נכון, אם ברצונך- יתגדל. אני כותב כאן בקצרה, לך אדני, וגם אם תעולל לי רע ייטב בעיני. על פני אדמתך החוטאה הכל כבר חדל. רק קללה, אנחה ודמעה- יתגדל. (1946).	אני כותב כאן בקצרה, לך אדני, וגם אם תאנה לי רע ייטב בעיני. כי לילה אחד בלי מתם, אחד ונבדל, הפכת אותי ליתם- יתגדל. דבר לא נותר עוד בלתי עיי חרבות וכל עמלי וביתי הפכו ערבות. מלבד צערי הכל לקחת מלפני. עכשו אני יתום ודל, כמותך, אדני, יתגדל.
--	---

אחותי יושבת שמחה- אבא קובנר

אחותי כלה יושבת ולידה קערית הדבש. כזה עם רב! את צמות החלה קלע האב: אבינו את לחמו רדה ברוך השם מ' שנים מתנור אחד. לא שער שיכול עם שלם לעלות בתנורים והעולם בעזרת השם מתקים. אחותי בהנומה יושבת לשולחן לבדה. מחביון אבליים קול חתן קרב. בלעדיך נערך השלחן הכתבה באבן תכתב.	אחותי יושבת שמחה אל שלחן חתנה. היא לא בוכה. אחותי לא תעשה כזאת מה יאמרו הבריות! אחותי יושבת שמחה אל שלחן חתנה. לבה ער. עולם שלם שותה מרק עוף כשר: הכפתאות מקמח מצות הן מעשה חמותה. משתאה העולם וטועם ממרקחת האם.
--	---

לכל איש יש שם

מילים: זלדה מישקובסקי לחן: חנן יובל

לכל איש יש שם שנתנו לו שונאיו ונתנה לו אהבתו	לכל איש יש שם שנתן לו אלוהים ונתנו לו אביו ואימו
לכל איש יש שם שנתנו לו חגיו ונתנה לו מלאכתו	לכל איש יש שם שנתנו לו קומתו ואופן חיוכו ונתן לו האריג
לכל איש יש שם שנתנו לו תקופות השנה ונתן לו עיוורונו	לכל איש יש שם שנתנו לו ההרים ונתנו לו כתליו
לכל איש יש שם לכל איש יש שם	לכל איש יש שם שנתנו לו המזלות ונתנו לו שכניו
לכל איש יש שם שנתן לו אלוהים ונתנו לו אביו ואימו	לכל איש יש שם לכל איש יש שם
לכל איש יש שם שנתן לו הים ונתן לו מותו.	לכל איש יש שם שנתנו לו חטאיו ונתנה לו כמיהתו

כתוב בעפרון בקרון החתום-דן פגיס

כאן במשלוח הזה
אני חוה
עם הבל בני
אם תראו את בני הגדול
קין בן אדם
תגידו לו שאני

קרון נעליים/ אברהם סוצקבר

הומים הגלגלים, איני שואל : של מי
לאן אתם? מאין? אתן, הנעלים.
אנחנו מובילים לבי נשבר בשמי :
קרון של נעלים. היכן הן הרגלים?

קרון שהוא מעין של מי הכפכפים,
חפת-שקיעה נרעדת ; כפתור כטל לפלא.
הנעלים הן היכן הם הגופים
עדת-אדם רוקדת. והאשה של אלה?

יום חג? או חתונה? הנעל הקטנה -
אולי רק הסתנורת. אין ילד מעליה.
כל נעל היא תמונה וזו הלבנה -
שבה מיד נזכרתי. כלה לא בנעליה.

נוקשים הגלגלים : פתאום נפל מבט :
לאן? לשמאל? ימינה? זו נעלה של אמא!
נשלחנו לברלין הלא רק בשבת
מעיר ואם, מוילנה. לנעל אותן השכימה.

נוקשים הגלגלים :
לאן? לשמאל? ימינה?
נשלחנו לברלין
מעיר ואם, מוילנה.

ב-12 בינואר 6010, מת אברהם סוצקבר, מגדולי המשוררים ביידיש במאה העשרים, שחי בישראל רוב שנותיו. "א וואגן שייך" (קרון נעליים) הוא אחד משיריו הידועים מגטו וילנה. השיר נכתב אחרי שילוחה של אמו למוות בפונאר, בינואר 1246.

אני מצבתם.../הלינה בירנבאוס

דברים מוזרים בראשי
 על הורי, על יקירי שאינם.
 על כך, שהם נקברו
 ועל האדמה הזאת אפילו מצבות לא הוקמו!
 עפרם נשאר תלוי בין השמים לאדמה
 כמו חלקיקי אבק מפוררים
 אין לאן ללכת להתאחד עם זכרם,
 להניח פרח, לבכות.
 כאילו לא היו מעולם, לא מתו, לא נולדו
 לא סבלו...
 אבל אני דורכת על הקרקע, נוגעת בה
 חורשת, פוסעת, נושמת-
 אני הוכחה לקיומם-מצבתם!

זמר נוגה/רחל

הַתְּשַׁמַּע קוֹלִי, רְחוּקִי שְׁלִי ,
 הַתְּשַׁמַּע קוֹלִי, בְּאֶשֶׁר הִנָּךְ –
 קוֹל קוֹרָא בְּעֹז, קוֹל בּוֹכָה בְּדַמִּי
 וּמַעַל לְזִמּוֹן מִצִּיּוֹה בְּרָכָה ?

תִּבֵּל זֶה רַבָּה וּדְרָכִים בָּהּ רַב .
 נִפְגָּשׁוֹת לְדָק, נִפְרָדוֹת לְעֵד .
 מִבְקֵשׁ אָדָם, אֵךְ כּוֹשְׁלוֹת רִגְלָיו ,
 לֹא יוֹכֵל לְמַצֵּא אֶת אֲשֶׁר אֲבִד .

אַחֲרוֹן יָמֵי כְּבֶר קְרוֹב אוֹלִי ,
 כְּבֶר קְרוֹב הַיּוֹם שֶׁל דְּמָעוֹת פְּרִידָה ,
 אֲחֻפָּה לָךְ עַד יִכְבוּ חַיִּי ,
 כְּחֻכּוֹת רַחֵל לְדוֹדָהּ .

מורה/ יצחק שלו

כבר השלמתי עם שבר עמי
 אך עם שבר קטני בני עמי לא השלמתי עדנה.
 מדי יום אלמד לשלושים תלמידי בכתה-
 וששים עיניהם בי תבטנה, יום יום, כהביט באחד כל-יכול.
 וששים ידיהם הקטנות, -כמו עלי הן סמוכות ובטוחות,
 ורצות כל ששים רגליהם עת אקרא
 - "לשורה, ילדים"
 ואולי מפני זאת אדמה לעיני בכל יום
 לא ששים,
 כי ששים רבבה של עיני ילדים אחרים,
 שלהם – לא יכלתי הושיע.
 וששים רבבה של רגלי ילדים, לא תוכלנה לרוץ
 אם אקרא : -
 "לשורה ילדים"...
 וששים רבבה של ידים, הם ידים רזות ושרופות
 מצביעות לפני באויר ומבקשות את רשות הדבור...

שער יזכור לאומינזכור / אבא קובנר

נזכור את אחינו ואחיותינו, את בתי העיר ואת בתי הכפר,
 את רחובות העיירה שסאנו כנהרות
 ואת הפונדק הבודד עלי אורח
 את הישיש בקלסתר פניו
 את האם בסודרה
 את הנערה בצמותיה
 את הטף
 את אלפי קהילות ישראל על משפחות האדם
 את כל עדת היהודים
 אשר הוכרעה לטבח על אדמת אירופה מידי הכורת הנאצי.
 את האיש שזעק פתאום ובזעקתו מת .
 את האשה שחבקה את תינוקה אל ליבה וזרועותיה צנחו.
 את התינוק שאצבעותיו מגששות אל פיטמת האם והיא כחולה וצוננת.
 את הרגליים
 את הרגליים שביקשו מפלט ולא היה מנוס עוד.
 ואת שקפצו ידיהם לאגרוף
 האגרוף שחפן את הברזל
 הברזל שהיה לנשק החזון, היאוש והמרד
 והם ברי הלבב
 והם פקוחי העיניים
 והם שהשליכו נפשם מנגד וידם קצרה מלהושיע.
 נזכור את היום.
 את היום בצהריו.
 את השמש שעלתה על מוקד הדמים
 את השמים שעמדו גבוהים ומחרישים
 נזכור את תלי האפר אשר מתחת לגנים הפורחים.
 יזכור החי את מתיו
 כי הנה הם מנגד לנו
 הנה ניבטות עיניים סביב סביב
 ואל דומי, אל דומי לנו עדי יהיו חיינו ראויים לזכרם.

מן הדליקה ההיא / חיים גורי

מן הדליקה ההיא, אשר שרפה גופכם המעונה והחרוד,
נשאנו אש - לפיד מאיר לנשמתנו,
ובה הדלקנו את שלהבת החרות,
עמה הלכנו בקרבות על אדמתנו.
את מכאובכם, שאין לו אח במכאובים,
יצקנו לברזל- חוצבים ומחרשות חדות שיניים,
את עלבונכם הפכנו לרובים,
את עיניכם למגדלור ספינות, קרבות בליל.
ממשואות עירכם הקרוסה
נטלנו אבן מפיניחת ומנתצת,
והיא הפכה לאבן הפינה ואבן המסד,
לאבן החומה אשר אינה נפרצת.
שירכם, אשר נחנק בשלהבות,
עלה פורץ בפי פלוגות המחץ כמו נדר,
ועמדו עלו העוז והכבוד,
והתקנה הצתיקה אשר אינה אובדת.

נקמנו את מותכם המר והבודד
באגרופנו, שקבד הנו וחם הוא,
לגטו השרוף הקמנו פה גל-עד,
גל-עד חיים, אשר לנצח לא יתמו.

שיר הפרטיזנים

מילים: הירש גליק תרגם מיידיש: אברהם שלונסקי לחן: דימיטרי פוקרס

אל נא תאמר הנה דרכי האחרונה	עמוד השחר על יומנו אור יהל
את אור היום הסתירו שמי העננה	עם הצורר יחלוף תמולנו כמו צל
זה יום נכספנו לו עוד יעל ויבוא	אך אם חלילה יאחר לבוא האור
ומצעדינו עוד ירעים אנחנו פה	כמו סיסמא יהא השיר מדור לדור
מארץ התמר עד ירכתי כפורים	בכתב הדם והעופרת הוא נכתב
אנחנו פה במכאובות ויסורים	הוא לא שירת ציפור הדרור והמרחב
ובאשר טיפת דמנו שם נגרה	כי בין קירות נופלים שרוהו כל העם
הלא ינוב עוד עוז רוחנו בגבורה	יחדיו שרוהו ונגאנים בידם
	על כן, אל נא תאמר דרכי האחרונה...

אני לא הייתי אחד מששת המיליונים-יהודה עמיחי

אני לא הייתי אחד מששת המיליונים	אחר מים חיים בדבור שקט אל הסלע
שמתו בשואה ולא הייתי אפילו בין הניצולים	ובמכות טרוף.
ולא הייתי אחד מן הששים רבוא שיצאו	אחר- כך שתיקה בלי שאלות ובלי תשובות.
ממצרים	ההיסטוריה היהודית וההיסטוריה העולמית
אבל הגעתי לארץ המבטחת מן הים,	טוחנות אותי ביניהן, לפעמים עד דק
אני לא הייתי בין אלה אבל האש והעשן	כשתי אבני רחים, ושנת השמש ושנת הירח
נשארו בי, ועמודי אש ועמודי עשן מראים לי	מקדימות זו את זו או מפגרות זו אחר זו
את הדרך בלילה וביום, ונשאר בי החפוש	וקופצות ונותנות תנועה מתמדת לחיי
המטרף	ואני לפעמים נופל ברוח שביניהן
אחר יציאות החרום ואחר המקומות הרכים,	להתחבא או לשקוע.
אחר ערות הארץ להמלט לתוך החלשה	
ולתוך התקוה ונשארה בי תקות החפוש	

אמא כבר מתר לבכות? שאלה הילדה אחרי צאתה מן המחבוא עם השחרור (א. קובנר)

כן, ילדה, כן, ידיים דקות.	לא תפריע לך שום ממשלה.
כן, עכשו כבר מתר לבכות.	שום פרמיר או מיניסטר עם תיק
כן, מלאך קטוף ריסים ושער,	לא יצעק: את הבכי להפסיק!
כן, עכשו כבר מתר. כבר מתר.	ולכן קבל עם ועדה
כבר הלילה רוגע וצח,	צעקי נא בדמע: תודה!
כבר הדוד יוזף קרמר הלך,	צעקי נא תודה לדודים
כבר הרדיו ספר ומנה	בעד כל, בעד כל הילדים!
מה עשו לך, כבשה מענה	וארבע חריות האדם
ציתנית ומשכלת היית	תשתחוינה אליך דומם
ובאפל בכה לא בכית	והגד: לפי כל החקות
ואפילו(פן און תשמע!)	היא קבלה את החפש לבכות.
את שינייך צמחת בדממה	
ועל הכל, ועל הכל, ועל הכל	הירח מביט בך צלול.
כבר הוכן, קטנתי, פרוטוקול	השומרים נצבים על הגבול.
וסדר והדק בסיכות—	אם מגדר התיל תצאי,
ועכשו כבר מתר לבכות.	ירדפוך הצבא והצי.
	אבל את, -את בכתנת-הבד,
על מטת הסחבות בזוית	בלב-לילה יוצאת לבדד,
קומי בכי, וירח יביט.	והולכת על ניר ויערות,
בכי בקול, כי מתר, אור נפשי.	וחומות לפניך כורעות.
כי חפשי העולם, כי חפשי!	על גבך הנזיר מרחמים-
כי על ארץ רבה וגדולה	צרור הג'וינט הנתן ליתומים.

ובידך הקטנה פת-קבר

אשר אונרא נתנה למחר.

על שדה ונהרות ויערים

את הולכת בנתיב גבורים.

וקרועה כתנתך לסחבות

אך תולדות האמה נכתבות!

את תגיעי בליל-סערה, -

אך תגיעי! חי רם ונורא!

החקים הקמים לנגדך

יקרעו כקרעי כתנתך!

נערים נחושים כאגרופ

ישאוך בחיקם אל החוף

וידך עלי צוארם

מול שבעים פרלמנטים וים.

ובעיניך האשר יחג

והחק ינצח את החק,

וכוכב מגבה יעיד

איך קרעת את הים בשנית.

ובין אש לבין גל נערים

יעמדו כמכי-סנורים

להביט איך ברטט אישון

מנצנץ בך השחוק הראשון.

(נתן אלתרמן, הטור השביעי, עמ' 22-24).

שער הזעקה, הקינה, הבכי וההתרסה

את אלוהי ראיתי בקפה
הוא נתגלה לי בעשן סיגריות.
נכה-רוח, מסתלח ורפה
רמז לי: "עוד אפשר לחיות!"

הוא לא היה דומה לאהובי:
קרוב ממנו-ואמלל,
כצל שקוף של אור הכוכבים
הוא לא מלא את החלל.

לאור שקיעה חור ואדמדם,
כמתודה על חטא לפני מותו,
ירד למטה לנשק רגלי אדם
ולבקש את סליחתו. לאה גולדברג

עדות- דן פגיס

לא לא: הם בהחלט
היו בני אדם: מדים, מגפים.
איך להסביר. הם נבראו בצלם.
אני הייתי צל.
לי היה בורא אחר.
והוא בחסדו לא השאיר בי מה שימות.
וברחתי אליו, עליתי קליל, כחל,
מפיס, הייתי אומר: מתנצל:
עשן אל עשן כל יכול
שאין לו גוף ודמות.

קינת "אלי אלי" מאת יהודה לייב ביאלר ורשה תש"ה 1945

אֵלֵי אֵלֵי נַפְשִׁי בְּכִי
וְזַעֲקִי בֵּת יִשְׂרָאֵל
מִסָּפֶד שְׂאִי וְהִתְיַפַּחִי
אֶכְלָה הָאֵשׁ בְּיִשְׂרָאֵל .

על טבח עם אֲשֶׁר הוּכָן

יִסּוּרֵי שְׂכּוֹל אֲשֶׁדּוֹת דָּמִים
זָקֵן גַּם טַף לֹא רוּחַם
עַל עֲקֻדָּה קָרְבָן תָּמִים .

על עוֹלָלִים גְּמוּלֵי חֶלֶב
הַמְרוּטָשִׁים לְפִי צוּרִים
וְעַל דָּמָם אֲשֶׁר זָב
בְּרֹאשׁ חוּצוֹת לַעֲיִן הוֹרִים .

על הַקְּהֵלוֹת הַשּׁוֹמְמוֹת
וְעַל חוֹרְבָן מִקְדָּשֵׁי אֵל
יְקוֹדֵי לֶהֱבִי שְׁלֵהֲבוֹת
עָרֵי פָאָר בְּיִשְׂרָאֵל .

עַלִי דוֹרוֹת אֲשֶׁר נִגְדְּעוּ
דָּמֵי אֲבוֹת עַל דָּמֵי בָנִים
בְּגִיָּא אוֹשְׁבֵיץ תָּמוּ גְּוָעוּ
עַלִי מוֹקֵדוֹת הַכְּבִשָּׁנִים .

עַלִי כְּלוּאִים חֲגוּרֵי שֶׁקַּ
הַנִּמְקִים בְּרִבְבוֹתֵיהֶם
בְּטָרְבֵּלִינְקִי וּמִיִּדְנָק
וְאִין מְלַקֵּט עֲצָמוֹתֵיהֶם .

עַלִי קְרוֹנוֹת צְפוּפֵי אָדָם
אֲשֶׁר רוּפְּדוּ גְּפְרִית וְסִיד
צָחִי צָמָא כְּכֹלוֹת נַפְשָׁם
צָעֲקוּ מִים וְאִין מוֹשִׁיט .

עַלִי בָנוֹת אֲשֶׁר עוֹלְפוּ
רַעֲיוֹת בְּנִפְשָׁן שְׁלָחוּ יָדָן
צ"ג הַטְּהוֹרוֹת יַחֲדָיו נִסְפּוּ
וְלֹא חוֹלָל תָּם כְּבוֹדָן .

עַלִי קְפוּאִים בְּשִׁדּוֹת שְׁלָגִים
יְלָדִים רַכִּים בְּחִיק אִמָּהוֹת
וְעַל קְדוּשִׁים הַשּׁוֹאֲגִים
קְבוּרֵי חַיִּים מִתּוֹךְ בּוֹרוֹת .

עַלִי גּוֹיִלִים הַמְּחוֹלְלִים
בְּיָדֵי נֹאצִים מְנַאֲצֵי אֵל
טְרוּפִים קְרוּעִים וּמְגֻאֲלִים
בֵּין אֲשֶׁפְּתוֹת וְאִין גּוֹאֵל .

עַל צְדִיקִים עֲגוּי עוֹלָם
נִדְּבֵי עִם הוֹגֵי תוֹרָה
בְּתֹאֵי רַעַל נְחֻנֵּק קוֹלָם
נִפְלָה כְּבִתָּה הַמְּנוּרָה .

עַלִי נֶעֱר פְּרָחֵי הָעָם
חֲלוּצֵי קָרֶב, כְּפִירֵי מָרִי
מוֹל זְדוּנִים שׁוֹפְכֵי הַדָּם
הַשְׁתַּלְחָבוּ רִשְׁפֵי חָרִי .

עַל נְהוֹרוֹת דָּם וּבְכִי
נִקְמַת בְּרִית בִּלְבַב שְׁמוּרָה
בְּקָרֶב גִּטּוֹ לֵלֵא רָהִי
נְחֻשָׁף הָעֵז טָמִיר גְּבוּרָה .

עַלִי קְדוּשַׁת הַשֵּׁם וְעָם
וְעַל נִקְמַת דָּם טְהוֹרִים
בְּתַעֲצוּמוֹת מִסְרוֹ נַפְשָׁם
לְחֻמּוֹ נִפְלוּ הַגְּבוּרִים .

עַלִי גְבוּר עַל בְּמַתִּי עַד
כְּנֶר תַּמִּיד בְּהוֹד זְרָחִים
כָּל נֶטָף דָּם קָרְבָן לְשֵׁד
נִזְכָּר עַד נִצָּח נִצָּחִים .

עַלִי שֶׁבֶר עִם נִשְׂא קִינָה
כְּבוֹלֵי יָגוֹן עֲטוּיֵי שׁוֹאָה
הַלְנָצַח תִּאֲפִיל שְׁנָאָה
וְלֹא תִפְרֹשׁ הַנִּגְהָה ?

רָאָה אֱלֹהִים עוֹרֵי צָפֶד
נִפְל לִבִּי שׁוֹנָאֵי קָמִים
הַקְּשִׁיבָה שׁוֹעֵי חִישָׁה מִפְּלֵט
הַצִּילָה נַפְשִׁי מֵאֲנָשֵׁי דָּמִים

אדון החלומות-אבא קובנר

אנחנו איננו שותקים!

השותק הוא רק אתה.

המצא מנוחה נכונה

לזעקה ולתקוה. שהרי

אין לנו הרבה בררות

אלא הסכוי האחד

להגיע ככלות הכל עד

היפה, למלא

מהדס כוס שמורה

כדי להגמיא בה את הנפש

ולחזקה ללכת

בקו ישר

חזרה

לעולם.

האדמה הפכה פניה - ציפי לוי בירון

רוח והצלה לא עמדו.

מלאכים לא ירדו

לקרא את הדם ולפסח.

בכבר איש לא חסר.

מכונה לא התקלקלה מעיפות החמר.

אף פקיד משלוחים

לא קבל שבץ מחי.

הכל פעל,

כמו השגחה

שירדה מהפסים.

אתי אשא לעד/יוכבד בת-מרים

אתי אשא לעד בהולם לב, בצער,
מיידנאק וטרבלינקא,הגטו הזועם.
מפסוקי נביא,חרוש קללה וסער,
בך יתנשב עפרם השומם.

- את תשכחי, מתום וגם מדעת,
כדרך החוטא,לעונו חוזר.
באהבתי!(כמותה עוד לא ידעת).
אדליק בזכרוןך את מזמורן קודר.

חזותן-שתיקה בהוד בינה וצער,
חזותן-פנים קרועות גורל,מגור.
-איכה תבני חומת ביתך ושער,
וזה קולן יכה על חלונך כאור.

זכור / אמיר גלבו

אבא אומר בשנת ת"ח ות"ט
שחט פה חמיל קהילות יהודים
ובשנת תרפ"ח,ילדי,
ישירו לויים מזמורים במקדש.
כך חזה דניאל
וגלה המלבי"ם.
ואין עוד בבני ישראל עולבים
ואין עוד בני ישראל טבוחים
ואין עוד משכנות ישראל חרוכים.

ולא ידע דניאל ולא ידע המלבי"ם
ולא ידע אבא הטוב כי עם רבים,
עם המוני ישראל הרבים,לטבח יובל
ועמו אל הבור,הנביאים,המפרשים,חז"ל.

- וקרה בשנת ת"ו שי"ן בי"ת ואבי אובד.

ועוד אין ולא תהיה קריאה מהסה
על קולו המצוה :
זכור את אשר עשה!....

שער "לו היה הדבר בידך היית עושה מעשה" (רחל שפירא). על חסידי אומות עולם

ציפור בגשם מילים: רחל שפירא לחן: מוני אמריליו

פעם ראיתי ציפור בגשם,	פעם ראיתי ציפור בגשם,
כולה רועדת בקור.	לא היה בה כח לעוף
ולא נמצא לה מיסתור.	ולא נמצא לי מסתור.
פעם הייתי ציפור בגשם,	פעם הייתי ציפור בגשם,
כמותה, כמו הציפור,	כמותה, כמו הציפור,
לא היה בי כח לשיר	לא היה בי כח לשיר
ונותנת לה מחסה.	ונותנת לה מחסה.

היה לי חבר היה לי אח מילים: יורם טהרלב לחן: יאיר רוזנבלום

במקום שאליו אני הולך	היו רבים כבר לפני.
השאירו שביל, השאירו עץ	השאירו אבן לרגלי.
ומה אני אשאיר אחרי,	האם אשאיר איזה דבר?
איני רואה את צעדי	איני רואה את צעדי
ומי יראה אותם מחר?	הייה לי חבר, הייה לי אח
הייה לי חבר, הייה לי אח	הושט לי יד כשאקרא,
הייה לי חבר, הייה לי אח,	הושט לי יד בעת צרה,
מלבד אחים וחברים.	
הייה לי חבר...	

באבי-יאר/ יבגני יבטושנקו

על באבי-יאר
 אין יד ואין מצבת.
 ערוץ תלול -
 כדמות גולל על קבר.
 אני אחוז-אימה.

על באבי-יאר
 עשבי-בר מאנשים.
 אילן צופה נזעם.
 כבא לדרש משפט.
 פה כל זועק דומם.
 ובגלותי ראשי אחוש,
 כיצד אני הופך שיבה
 אט-אט.

ואני עצמי,
 כזעקת אין-הגה
 על אלפי האלפים
 שכאן מצאו קברם.

אני הוא - כל זקן
 שכאן הוצא להרג.
 אני הוא - כל תינוק
 למות כאן נורה.
 בכל נימים שבי
 אזכר את זאת תמיד!

איציק ויטנברג / שמרקה קצ'רגינסקי. מיידיש: בני מר

אורב לי בלי הרף	בכל בעתה פה -
אויב, חית-טרף,	מזהיר הגסטפו :
המאוזר* ביד כבר שוקד.	תמותו - או תנו המפקד.
לפתע - גסטפו!	אז איציק טען, הוא
עם רדת הערב	ברעם הכנו :
מובל בכבלים המפקד.	"אתכם לא אוכל לסכן ;
ברק מבתק את	חיים אל תקריבו
הגטו, בשקט	על שמיי" - כה שגיב הוא
נשמע מכל שער : "הסכת!"	הלך אל מותו המפקד.
עלו והתירו	אורב שוב בלי הרף
כבליו והסתירו	אויב, חית-טרף,
אותו, לוחמי המפקד.	המאוזר ביד שוב שוקד.
הלילה שוכך, אך	אקדח - לי יקרת
המות נוכח,	לחפש קראת -
הגטו בוער ויוקד.	היה לי עכשו המפקד.

איציק ויטנברג (1907-1943) היה המפקד הראשון של "ארגון הפרטיזנים המאוחד" (פ.פ.א) שלחם בגטו וילנה. לפני המלחמה היה מנהיג פועלים ואיש המפלגה הקומוניסטית. ב-16 ביולי 1943 דרש הגסטפו להסגיר את ויטנברג לידיהם; היודנראט טען כי אם לא יוסגר יעמוד הגטו כולו בסכנה, ומפקדת הארגון נטתה להסכים לאולטימטום. ויטנברג הסגיר את עצמו, והתאבד בבית הכלא.

השיר "איציק ויטנברג" נכתב על ידי שמרקה קצ'רגינסקי (קאטשערגינסקי, 1908-1954), גם הוא בן "ירושלים דליטא", סמוך להתרחשות האירוע הדרמטי. הוא הולחן, במעין מקצב מארש, על ידי מ' בלאטנר.

שער "החזרה מלכות החושך" (טשרניחובסקי). מה ניתן ללמוד מהשואה? איך מחנכים נוער לפעול לעולם טוב יותר? איך ממשיכים ומקימים טקסי זיכרון בעולם ללא עדים לזוועה?

מגילת השואה

במגילה שישה פרקים, פרקים ג-ו מובאים באנתולוגיה :

[ג] החושך הפרוש על הכול

[ד] אל מול פני התהום

[ה] בת קול מרחפת ואומרת

[ו] עוד יהי אור

[ג] החושך הפרוש על הכל

נכתב על דף קרוע שנמצא בין שתי מיטות עץ :

גרטרוד שמי. הרבה גרטרוד היו בעירנו, אך בצריף הארוך והקר הזה אין עוד גרטרוד מלבדי. יש כאן אנושקה שבאה מאוקראינה וגיטל מפולין, הלנה מגרמניה וגראציה מיוון, ועוד שורה ארוכה של מי שהיו פעם נשים. איזה מגנט נורא ובלתי מוחש שאב אותנו מכל קצווי היבשת לכאן, ויצק את כולנו בדמות אחת: קבקבים של עץ ושמלת בד גס, שמיכה אחת לכסות את גופנו בקור שאינו יודע רחם, וגם קערה של פח וכף שמעולם לא היה בהן כדי להשביע את הרעב המנקר בלא הרף. העבר הולך ומיטשטש ובמקומו באים רק ההווה, היום, השעה, הרגע, מכוונת התפירה, מנת המרק הדלוח, המסדר שבו מתמוטטות אחדות מאתנו ואחרות נשלפות מן השורה ונעלמות, כשהן מלוות בצווחות ובכלבים, ואיש אינו יודע אל אן.

ההווה ממלא את כל הוויתנו. על העתיד אין איש מדבר, ובקושי אזכור את העבר. הוי, כמה שוטים ועיוורים היינו. את ההצעה לעזוב את המולדת ולהגר אל המזרח הנידח דחינו, מן הכתובות "אין כניסה ליהודים" התעלמנו, ואת אוזנינו אטמנו מלשמוע את נאומי השיטנה, שהרי רק מילים היו, ומה כבר יכולות מילים לעשות!! בכל מאודנו רצינו להאמין, שאם רק נכפוף קומה לזמן קט, תעבור הסופה ואיננה. גם לאחר הלילה שבו נשרפו בתי הכנסת, והרחובות הוצפו בבדולח הזכוכיות המנופצות, המשכנו לקוות לטוב, שהרי רע יותר כבר לא יוכל להיות, וכולנו אחרי הכול בני תרבות אנחנו.

אוי לו לשוטה העיוור, שלא ידע מה צופן העתיד. היה זה יום שישי בערב. ישבנו בסלון ומנפרד, אבי הנכה בכסא גלגלים, הצטרף לשירת המקהלה שהושמעה ברדיו. לפתע נפרצה הדלת והם נכנסו, שחורי בגד ומצוחצחי מגף. את אבא דחפו לחדר הסמוך ועלינו ציוו לארוז מזוודה בתוך עשר דקות. "אתן יוצאות למקום מוגן ובטוח", אמרו, "מהר, מהר". ולאחר מכן רק תמונות חטופות וקולות מקוטעים: ירייה בודדת, מבטיהם החלולים של השכנים, כיכר העיר הקפואה, זעקת הפרידה של אמא, המשאית המצחינה, הרכבת שאין בה טיפת אוויר לנשימה, הצריף הארוך שרק מיטות עץ בו, והקאפו חמוצת הפנים.

את שערותינו גילחו כשהוכנסנו לצריף, ובמקום הכוכב הצהוב המשושה צרבו על ידינו מספר כחול. ומאותו רגע רק לתפור ולתפור, מבוקר עד ערב, ללא מנוח, יום אחר יום, כובעים, מעילים, חולצות ומכנסיים שיתאימו למגף המצוחצח. בתחילה עוד שאלתי למה, למה אני? למה אנחנו? למה עכשיו? אך חדלתי מלשאול. השאלה מכאיבה יותר באין לה תשובה. הלילה יקחו את כולנו למקום אחר. כך סיפרה הקאפו, ולא הוסיפה דבר, אך פניה קדרו. אכתוב כל זאת על דף הנייר. ואם ימצא אותו אי פעם בן אנוש, אולי יהיה בכוחו לשאול על מה שלא

[ד] אל מול פני התהום

מילותיו האחרונות של יעקב-דוד בן יואל-צבי הלוי :

ארבע פעמים נולדתי ופעם אחת כבר מתי. לראשונה נולדתי לקול מצהלות הורי ושמונת אחי ואחיותי כשבאתי לעולם בעזרת ה' יתברך לפני כעשרים וחמש שנה. שלוש פעמים נוספות נולדתי בעשר השנים האחרונות, ובהן גם מתי כבר פעם אחת. אחרי המוות ההוא לא יפחיד אותי עוד שום מוות.

בשנייה נולדתי בליל הסלקציה, כשאספו אותנו, כל הגברים שבעיירה, אל הכיכר המרכזית. הכוכבים נסתלקו להם ורק הטלאי הצהוב הבלתי בחשכה. נדרשנו להסתדר בשורה ארוכה ולחשוף את פלג גופנו העליון. בזה אחר זה עברנו לאורה של מנורת שמן כהה ליד שטן לבוש שחורים, שהורה בתנועת יד לימין או לשמאל. מייד הבנתי כי לצד זה נשלחים החזקים והחסונים ולשם הקטנים והזקנים. במהירות מילאתי את נעלי בעפר וכך גבהתי בכמה סנטימטרים, ניפחתי את חזי ואף צעדתי על בהונותי בעוברי לידו. נשלחתי עם החסונים. מאוחר יותר שמענו את היריות וידעתי כי חיי ניתנו לי במתנה. יתברך שמו.

בשלישית נולדתי כאשר נלקחו אלף מאתנו לצעוד לפני הצבא בשדות המלחמה. השטח נתמלא במוקשים רבים ואנו היינו כחומה חיה לפני המחנה. בכל יום ויום התמעט מספרנו כשאנו מותירים אחרינו חברים שסועים למאכל עוף השמים וחיות היער. שבעים ושמונה מאתנו שרדו את המסע. חשתי כי נולדנו מחדש כשהגענו בסוף היום אל המתבן שבו זכינו למנת המרק הדליל היומי. ברוך ה' יום יום.

ברביעית נולדתי עוד באותו לילה. יצאתי לרגע מן המתבן אל החצר האחורית, ועוד הספקתי לראות את הגפרור הניצת ואת החיוך המחליא של המצית. החומה החיה עשתה את שלה ושוב אין בה צורך. המתבן הועלה באש וכל חברי עלו על המוקד השמימה, קורבן עולה לאלוהים יתברך. מי שנולד ארבע פעמים לא ימות פעם אחת בלבד. מותי בא עלי לאחר שברחתי ממקום השרפה, נתפסתי בידי מקומיים וצורפתי אל רכבת שיצאה אל העבודה המשחררת. תזמורת קיבלה את פנינו וכולנו הובלנו, סבון ומגבת בידינו, לשטוף את גופנו המיוזע. ריח של בשר שרוף הטריף את חושינו. הסבון בער בידינו, והתזמורת מנגנת. ברחמי האל עלי, נשלפתי ברגע האחרון מן השורה ולא הצטרפתי אל ההמונים העירומים שנדחפו אל החדר בפראות. הדלת נטרקה ברעש אדירים ומן החדר בקע קול אשר השפה איננה יודעת לתארו : שריקת זרימתו של גז צורך לוותה בבליל של "שמע ישראל" ו"ממאליה", "ה' אלוהינו" ו"מדֶרָה מֵיֵא", "ה' אחד" ו"טאטל'ה", צווחות דועכות ושוקטות וקול דממה דקה. כאן התחיל תפקידי. לסלק את הגופות, לעקור את שיני הזהב, לדחוס את המתים אל פי התנור. כשעקרתי את שיניו של אחי לייזר, שלא ראיתיו כמה שנים, מת לבי בקרבי. גופי המשיך לחיות ואני מת מהלך. ה' נתן לי חיים וה' כבר לקחם, יהי שם ה' מבורך. כמה עמל ריבונו של עולם כדי שנאבד את אמונתנו בו, אך על אפו ועל חמתו לא עשינו זאת. כשאמות בפעם הנוספת, אל תקרעו עלי ואל תתאבלו, שאין מוות אחר מוות. אל תהינו גם לשאול למה. מה שלא עשיתי אני אל יעשו אחרים בגללי.

[ה] בת קול מרחפת ואומרת

[הפרק כולו נאמר במנגינת 'איכה', להוציא הפיסקה האחרונה]
 בת קול משמים מרחפת ואומרת: "על אלה אני בוכייה"
 על הוריה של גרטרוד, שנקרעו זה מזה בפראות [קהל: על אלה אני בוכייה]
 על גרטרוד ואנושקה וגיטל והלנה וגראציה, שכלה כוחן במחנות העבודה [עאא"ב]
 על אנשי היודנראט ועל הקאפו היהודייה, שנדרשו למלא תפקיד שאין אדם יכול למלאו [עאא"ב]
 על יעקב-דוד בן יואל-צבי הלוי, שמת פעמיים ונולד ארבע [עאא"ב]
 על תשע מאות עשרים ושניים חבריו, שעלו השמימה בשדות המוקשים [עאא"ב]
 על שבעים ושבעה הניצולים, שאפרס צבור במתבן [עאא"ב]
 על ליזר, שאף במזוויעים שבחלומותיו לא ראה את אחיו עוקר את שיני הזהב מגופתו [עאא"ב]
 על אלה אני בוכייה, ועל המיליונים הדחוקים בגטאות ובמחנות מעבר, על המשוטטים ביערות ועל
 המוסתרים במרתפים ובכוכים, על מי שמצא מקלט בחיק דת אחרת או איבד את אלוהיו, על מי
 שניתן לניסויים בידי חיות-טרף ששם רופא ומדען נקרא עליהם, על מי שמת ברעב ובצמא, נחנק
 למוות ברכבת משא או בתאי הגזים, נורה, נקבר חי או נשרף, על מי שהוצא להורג בתלייה למען
 יראו וייראו, על מי שאיבד את ביתו וכבודו ותקוותו, על מי שנותר בחיים לחיות את הזוועה
 מחדש, יום יום ורגע רגע.
 על אלה אני בוכייה, על עוללים שלא למדו להגות "אמא", על ילדים וילדות שנעוריהם נגזלו מהם
 והם קמלו טרם פריחה, על עלמים ועלמות שלא נתברכו מתחת לחופה, על זקנים שלא זכו לשיבה
 של חסד, על התזמורות ועל המוסיקה ועל כל יפי העולם שאבדה לו צבעוניותו וכולו רק חום
 ואפור ושחור. על כל אלה אני בוכייה.
 כמה התחבטתי לפני הפרגוד, לפני חנוך ורחום רב חסד ואמת, ביקשתי והתחננתי ורציתי להבין.
 האם נודע הדבר במרום? הכך גזר אֵל מלא רחמים? זו אוימה וזו שכרה? והנה, אין קול ואין עונה,
 רק דממה זעופה. יושב בסתר עליון ובצל הדממה יתלונן. עמוקים ונסתרים ונוראים הם הדברים;
 איש לא יבינם, גם לא בנות קול משמיים.

[ו] עוד יהי אור

שב ואמר כותב דברי הימים :

בפאתי הלילה ניכרו נגוהות ראשונים של קרני השחר. אלו האירו על שרידי אדם בבגדי פסים שבהו על סביבותיהם בעיניים מתות. כבר שכחו איך לשמוח וגופם דחה את האוכל שהוצע להם. דחפורים סילקו אל בורות ענק אלפי גוויות עירומות ודקיקות, שנפלו זו על גבי זו ברפיון איברים. במחנות של עקורים סבבו כוורות של נחילי אדם, כשהם מחפשים נאשות את בני משפחותיהם, והריהם פוחדים לקוות פן תיכזב תקוותם. אומללים שניסו לשוב אל בתיהם מצאו בהם גם שכנים עוינים, ולא פעם ניצלו רק בנס מהרג אחר הרג. אנשים אשר לא ידעו או אשר ביקשו לא לדעת, אשר סירבו להאמין או אשר אסרו להאמין, עמדו בעיניים קרועות ולא ידעו לאן יפנו את מבטם וכיצד יטהרו את מצפונם.

אך אט אט שבו אנשים לבתיהם ובני משפחה התאחדו. אנשים שבו ונישאו וילדים נולדו. גלים אחר גלים שטפו הניצולים אל המזרח, מדינה גאה קמה ומרכזי יהדות פורחים ברחבי תבל. רכבות שוב נוסעות אל אתרי הנופש ותזמורות צוהלות בכל קצווי הארץ. ומי יודע, אולי כך ביקשו מן השמים שתימצא לאבלים ולסובלים נחמת-מה. גילויי גבורה הועלו על נס ו"קדיש" נאמר על המתים, ספרי זיכרונות נכתבו ואנדרטאות הוקמו, ולאבלים נמצא סוף סוף מקום לבכות בו את מתייהם. פושעים באו על עונשם, נכי גוף או נפש זכו לעזרה, אך בכל אלה לא היה כדי לכבול את מלאך החלומות, הממשיך להבעית את הניצולים לילה אחר לילה, ולא כדי להשתיק את קול המצפון, המנקר ותובע הסבר לרשעות השטנית ולאטימות הלב. ושלל השאלות – ריבונו של עולם, למה? למה? למה דווקא אנחנו? למה דווקא הם? למה עכשיו? למה כך? - נותרו תלויות בחללו של עולם, מרחפות מעל כל מעשי אנוש, ומענה - אין.

ימים יגידו מה למדנו; רק הזמן יגלה אם הקשבנו באמת לקולו של דם הנרצחים הצועק אלינו מן האדמה :

אל תתאבלו יותר מדי, אך אל תשקעו בשיכחה של אדישות ;

אל תניחו לימי החושך שישבו, בכו וגם מחו את הדמעה ;

אל תמחלו ואל תסלחו, אל תנסו להבין ;

למדו לחיות ללא מענה. בדמינו חיו!

במדורות מלחמה / חנה סנש

במדורות מלחמה, בדלקה, בשרפה
 בין ימים סוערים של הדם,
 הנני מבעירה פנסי הקטן,
 לחפש, לחפש בן-אדם

שלהבות השרפה מדעיכות פנסי,
 אור האש מסנוור את עיני;
 איך אביט, איך אראה, איך אדע, איך אכיר,
 כשהוא יעמוד לפני?

תן סימן אלוהים, תן סימן על מצחו,
 כי באש, בדלקה ובדם,
 כן אכיר את הזיק הטהור, הנצחי,
 את אשר חיפשתי, בן-אדם.

(שירה העברי הראשון של חנה סנש, 11 באוקטובר, 1940)

שער "היה היה לי בית" (מ. גבירטיג). יצירתם של סופרים ומשוררים שנרצחו בשואה.

העירה בוערת

מילים: מרדכי גבירטיג

לחן: מרדכי גבירטיג תרגום/נוסח עברי: אברהם לוינסון

מה שפה הנה.	שרפה, אחים, שרפה!
ואתם חובקים גדים	ערתנו בוערה כלה,
כלי הושיט עזרה,	בה רוחות שחרות יסערו,
כלי כבות את אש הלהב,	להבות חרבו יבערו,
אש העירה.	עקבותיה לא נשארו,
	היא עולה באש.
שרפה, אחים, שרפה!	
רק בינדכם בלבד היא העזרה.	ואתם חובקים גדים
חיש הושיטו גד אוהבת	כלי הושיט עזרה,
והצילו מהמנות,	כלי כבות את אש הלהב,
בדמכם כבו שלקבת,	אש העירה.
חיש כבו בדם.	
מרחוק אל תעמדו,	שרפה, אחים, שרפה!
כי האש עולה.	קרובה, חס וחלילה, השעה,
אל נא תחבקו גדים,	כי הלהבות יתמידו,
השרפה גדולה!	את כלנו פה ישמידו,
	רק שרידי קירות יעידו

שער "הנר השביעי" - לזכרם של הצוענים, ההומוסקסואלים וחולי הנפש שנספו בשואה, לזכרם של עמים אחרים שעברו טראומת השמדה.

שנאה- ויסלבה שימבורסקה(שלושת הבתים האחרונים)

ראו, מה רבת פעלים עודנה

כמה טוב שורדת

במאתנו השנאה.

באיזו קלות היא מדלגת מעל משוכות גבוהות.

...

מוכשרת, מהירת תפיסה, חרוצה עד מאוד.

האם הכרחי לספר כמה שירים חיברה.

כמה דפי היסטוריה סיפררה.

כמה שטיחי אדם פרשה

בכמה מיגרשים, בכמה איצטדיונים.

...

בכל עת נכונה היא למשימות חדשות.

אם חייבת לחכות, תחכה.

אומרים, שהיא עיוורת. עיוורת?

עיניה חדות כעיני צלף

והיא מביטה בעתיד באומץ

-היא לבדה.